

esély

2002/2

Társadalom- és szociálpolitikai folyóirat

TARTALOM

EURÓPAI SZEMMEL

- 3 **Balázs Péter:** A szolidaritás határai Európában
17 **Georg Vobruba:** Az Európai Unió bővítése körül
kialakult válság

TANULMÁNYOK

- 25 **Dr. Katona Tamás:** Helyzetkép a kormányzati ciklusról
a választások előtt
58 **Fekete Bernadett:** A társadalom és a humanitás válsága:
a fülöp-szigeteki utcagyerekekről

INTERJÚ

- 84 Beszélgetés a szexualitásról. *Lévai Katalin* interjúja
Hadas Miklóssal és Madarász Imrével

DOKUMENTUM

- 90 A társadalmi kirekesztés elleni közösségi akcióprogram

BÚCSÚ

- 98 **Pierre Bourdieu:** A testet öltő uralom

RECENCIÓ

- 107 **Losonczi Ágnes:** Ferge Zsuzsa: Elszabadult
egyenlőtlenségek

BALÁZS PÉTER

A szolidaritás határai Európában

A közös értékek, intézmények, döntéshozatali mechanizmusok, a részérdekek békés harmonizálása és a belső forrástranszfer működése megvetették egy valódi európai „közösség” alapjait.

Mindazonáltal a legfontosabb közösségi vonás, ti. a belső szolidaritás az integráció kezdeti éveiben volt a legerősebb, azután pedig fokozatosan veszített az erejéből. A kezdetben egységes célrendszer az 1990-es évektől ugyancsak szakadozni kezdett.

Egy nem teljes, sőt gyengülő belső kohéziójú közösség bővítése számos kérdést vet fel. A leendő tagok iránti szolidaritás legelső próbája a csatlakozás előtti, majd az azt követő forrástranszfer módja és mértéke. Ez az EU részéről eleve feltételes és erősen korlátozott. A közösségbe való befogadás társadalmi-politikai kritériuma a közös identitás. Az EU előszeretettel hangsúlyozza a tagjelöltek átalakuló, „másodosztályú” minőségét.

Az Európai Unió (EU) a tagállami érdekeket példa nélküli szinten és eredménnyel képes harmonizálni. Az integráció keretében kifejlesztett közös tevékenység a részt vevő országok magas fokú szolidaritásáról tanúskodik. Ebben az összefüggésben a szolidaritás nem elvont eszmény – habár az EU politikai retorikája kezdettől fogva bővelkedik az ilyenek hirdetésében –, hanem az államok feletti szinten épülő „közösség” természetes következménye. Az integrációs szervezet elnevezése kezdettől fogva következetesen a kitűzött célt és nem a pillanatnyi valóságot tükrözte. Ez egyszerre mutat tudatosságot és optimizmust a további fejlődést illetően. A „közösség” már sok tekintetben beteljesült valóság, az újabb – és alighanem végső – cél az unió. Az integráció „mélyítésével” a közösséget átható szolidaritás elvben elmélyül, a bővítés viszont ellenkező hatással járhat. Ezzel szemben az Európai Unióban uralkodó belső szolidaritással kapcsolatos tapasztalat a belső szolidaritás gyengülő tendenciáját mutatja. Mindazonáltal az EU déli és keleti szomszédságának többsége az integrációs modellt követi: egyszerre tekinti modernizációs mintának és a hozzá való csatlakozást elérendő külpolitikai célnak. A rendszerváltó államok ezért is várnának megértést törekvéseik és gondjaik iránt a fejlett európai

centrumtól, illetve az azt megtestesítő, sikeres szervezettől, az Európai Uniótól. Azonban az EU válasza az 1990-es években többnyire elégtelenek, olykor kiábrándítóak voltak számukra. Márpedig éppen az integráció belső kohéziója és további közösségi vonásai képezik azt a „vívmányt” – szó szerint *acquis*-t, ám a szokásos értelemben vett jogi-intézményi akvizitumnál jóval tágabb értelemben –, amely a küszöbönálló, újabb bővítés során a legnagyobb próbatételnek lesz alávetve. A következőkben az Európai Unió közösségi kohéziójának kérdését vizsgáljuk a keleti bővítés küszöbén külpolitikai, biztonságpolitikai és gazdasági összefüggésekben.

A közös identitás próbája

A szolidaritás minimuma az együttérzés, maximuma az önfeláldozás. Koherens közösségekben a maximális fokozat érvényesül, amely az egyéntől akár életének feláldozását is megkövetelheti a közös érdekért. A múlt század világháborúiban a katonák még a hagyományos közösségek – államok – egyenruháit viselték, de terjedelmes szövetségek univerzalisztikus ízü céljaiért (a fasiszta eszme legyőzéséért vagy az úgymond „felsőbbrendű fajok” életterének bővítéséért; a kommunista ideológia hatókörének kiterjesztéséért vagy annak visszaszorításáért stb.) haltak meg. A századfordulóhoz közeledve világszerte kiéleződtek a konfliktusok az általános érvényű „közjó” (demokrácia, piacgazdaság, emberi jogok, kisebbségvédelem stb.) és a hagyományos közösségformáló identitások között. Az integrációs koherencia és szolidaritás kérdésének vizsgálata szempontjából ezért fontos az Európai Unió külpolitikai és védelmi funkciójának elemzése.

Abból a körülményből, hogy az integrációs szervezet alapjait az 1950-es években a bipoláris biztonsági struktúra védőernyője alatt rakták le, legalább három fontos vonása következett. Először, az Európai Közösség (EK) a NATO-tól szervezetenként függetlenül működhetett, így napi döntéshozatalában nem kapcsolódtak össze közvetlenül a különféle természetű biztonságpolitikai és gazdasági kérdések. Ezért a részt vevő államok számára mindkét szervezetben (továbbá a hozzájuk kapcsolódó, egyéb nyugati gazdasági szervezetekben, például az OECD-ben vagy a GATT-ban stb.) viszonylag egyszerűbbé vált az eltérő tartalmú és időtávú érdekek meghatározása és képviselete, mint ha egyetlen struktúra foglalta volna magába mindkét témakört. Eleve nagyobb szabadsággal döntöttek például a gazdasági élet mindennapjainak kérdéseiben, mint ha állandóan szem előtt kellett volna tartaniuk a védelmi aspektusokat.¹ Ugyanakkor – és ez a második fontos vonás – az Európai Közösségre is lényeges hatással volt a NATO-val

¹ A nyugati integrációs építkezéssel ellentétben a szovjet birodalmi struktúrában a KGST és a Varsói Szerződés tevékenysége tartalmilag szorosan kapcsolódott egymáshoz, amit megpecsételt a Szovjetunió mint domináns hatalom tagsága és centrális szerepe mindkét szervezetben.

szembenálló katonai szövetség, a Varsói Szerződés (VSZ) külső fenyegetése. A VSZ befolyása az integráció belső kohéziójának megerősítése és további erősítése szempontjából kifejezetten pozitívnak minősíthető; ezen kívül igazolta azokat az alább részletezendő hadigazdasági vonásokat, amelyek az EK-t megalakulása után kétségkívül jellemezték. Harmadszor, az Európai Közösség tagállamai az integrációs szervezet fennállásának első négy évtizedében egyben a NATO, továbbá az OECD, a GATT, az IMF és más nyugati szervezetek tagjai voltak.² Ily módon az EK biztonságpolitikai szempontból védett és a piacgazdaság normái szerint alapvetően meghatározott térségben működhetett. Ebben a körben az azonos értékrend a „nyugati” identitás tudatát táplálta, amit a „szovjet blokktól” mint közös ellenségtől való lényegi különbség állandó hangsúlyozása tovább erősített. Ugyan ebben a térségben a szervezet bővítésének is biztos tartalékai voltak, közülük választhatta ki az Európai Közösség a 20. század folyamán az újabb tagállamait. A kétpólusú világban az EK kizárólag NATO-tagállamokat vett fel, a szovjet összeomlást követően azonban már megengedhető volt számára semleges országok befogadása is. Ez utóbbiak a politikai és gazdasági berendezkedés tekintetében úgyszintén a Nyugathoz tartoztak.

A következő bővítés során az Európai Unió a jelek szerint már nem elégszik meg a NATO-hoz, továbbá az OECD-hez és más nyugati szervezetekhez csatlakozott kelet-közép-európai államok (például a visegrádi négyek³) felvételével, hanem egy merész ugrással túllép nemcsak az Észak-atlanti Szövetség, hanem a nyugati piacgazdaságot keretező multilaterális szervezetek határain is. Ebben az új, tágabb akciórádiuszban viszont a saját maga által kiválasztott tagjelöltjeit már nem tekinti önmagával azonos minőségűnek, éppen ellenkezőleg: erősen hangsúlyozza az örökölt rendszerbeli különbségeket. Az integráció, történetében először, felvételi kritériumokat is megfogalmazott, teljesítésüket pedig elsősorban a jelöltek rendszerbeli átalakulásának elvégzésén méri le. Márpedig az identitás elvi elfogadása nélkül az integráció belső szolidaritásra épülő közösségi mechanizmusai sem működőképesek (például a forrástranszferek változatlan kiterjesztése, a munkaerő befogadása vagy a követelmények teljesítésével kapcsolatos bizonyos türelmesség stb.), amelyek a déli bővítés (1981–1986) során még hibátlanul funkcionáltak.

² Az egyetlen nem NATO-tagállam az Európai Közösségben 1990 előtt a sajátos helyzetű és fekvésű Írország volt.

³ Az OECD-nek mind a négy visegrádi ország tagja, Szlovákiának pedig van esélye arra, hogy a NATO következő bővítése során ebben a tekintetben is utólréje a másik három államot.

A közös kül- és biztonságpolitika esélyei

A második világháború után Nyugat-Európában talpon maradt két győztes hatalom, az Egyesült Királyság és Franciaország a NATO megalakulása után (1949) az Európai Védelmi Közösség ambiciózus tervével próbálkozott, amely mindkettőjük részvételével számolt, és amely végül kudarcba fulladt (1952–1954). Ezek után – a közös védelmi ernyő alatt és alapvetően azonos értékektől vezettetve – a gazdasági integráció eltérő útjain indultak el.⁴ Ily módon az Európai Közösségbe csupán egyetlen hegemon ambíciójú, vezető állam került: Franciaország. A valódi „európai hegemoniát” természetesen a bipoláris nagyhatalmi páros alkotta: az USA a kontinens nyugati, a Szovjetunió a keleti felét uralta, és mindketten létrehozták a megfelelő katonai szövetséget, a NATO-t, illetve a Varsói Szerződést. A gazdasági integrációs szervezet, az 1958-ra kiteljesedett hármas „közösség” szolgáltatta azt a szűkebb keretet, ahol Párizs a „győztes” pozíciójából felajánlhatta a megvert és megosztott Németországnak a „történelmi megbékélést”, amelyet az utóbbi az adott helyzetben örömmel fogadott. A volt ellenfelek – részben a történelmi és a közvetlen háborús előzmények miatt, részben az új hidegháborús helyzetre való tekintettel – felismerhetően hadigazdasági alapokra építették az integrációt: az ESZAK a megelőző, az Euratom pedig a potenciális következő háború ipari bázisát képviselte, az élelmiszer-önellátás célkitűzése úgyszintén a háborús körülményeket idézi. Ugyancsak hadigazdasági vonás az integrációs döntések és irányítás centralizálása, az ezzel járó, felduzzasztott bürokrácia és a tervszerűség.⁵ A NATO-tól való szervezeti különállás ellenére tehát az Európai Közösség egyáltalán nem volt mentes a védelmi-katonai célkitűzésektől. Így az sem volt alapvetően, hogy a Szovjetunió az EK-t kezdetben a „NATO gazdasági szárnyának” tekintette. A katonai eszközök azonban kizárólag a NATO fennhatósága alá tartoztak, és ugyancsak az instrumentumoktól elválaszthatatlanul működött az esetleges felhasználással kapcsolatos külpolitikai elemző, tanácskozó és döntéshozó apparátus. Minthogy a kétpólusú világrend idején az EK tagállamai egyben NATO-tagok voltak⁶, a két szervezet elkülönülése a megfelelő integrációs funkciók elkülönülését is jelentette. A külpolitikai együttműködésre tett kísérletek azért is jártak csekély eredménnyel az EK keretében, mert ugyanazoknak a külügyminisztereknek kellett volna valóra váltaniuk, akik a NATO keretében lényegében ugyanazokban a kérdésekben nap mint nap állást foglaltak.

Amikor hosszas előkészületek után Maastrichtban, 1991 decembe-

⁴ Meg kell jegyezni, hogy az EK vámuniójával szemben az EFTA a kifejezetten „békebeli” szabadkereskedelmet tűzte zászlajára. Az OECD a Marshall-segély elosztása után ugyancsak a piacgazdasági normák és intézkedések kidolgozását és népszerűsítését tekintette feladatának.

⁵ Az EK-ban mindezeket főleg a jogi átláthatóság különböztette meg a hadigazdasági gyakorlattól.

⁶ Lásd a 2. sz. jegyzetet.

reben megszületett az Európai Unióról szóló Szerződés (EUSZ) és benne a közös kül- és biztonságpolitikával foglalkozó fejezet, teljesen új helyzet körvonalazódott. Az 1990-es évtizedben az EU számára a legfontosabb biztonságpolitikai tényezők a következők voltak: Először is megszűnt létezni a Szovjetunió, és ezzel semmivé foszlott a korábbi fő ellenség. Másodszer pedig az EU 1995-ben felvett három nem NATO-tagot, amelyek azonban hagyományosan a polgári demokráciákhoz, a nyugati piacgazdasághoz és annak szervezeteihez tartoztak. Harmadszor: ugyancsak hosszas készülődés után, az EU 1998-ban tárgyalásokat kezdett tíz olyan európai állammal, amelyek közül csupán három érte el a biztonságpolitikai és gazdasági szervezetekben a „nyugatinak” tekinthető státust, hét tagjelölt viszont nagyrészt vagy teljesen e szervezeteken kívül helyezkedik el. Ilyen háttérrel azonban az EU számára jelentősen megnőtt a közös kül- és biztonságpolitika valóra váltásának esélye, amihez a poszt-jugoszláv válság rendezése rögtön tálcán kínálta a konkrét feladatot. Az unió első igazi próbálkozása azonban kudarcot vallott, és az ismételten fellángoló balkáni válságokon csupán az USA, illetve a NATO beavatkozása lett úrrá. Márpedig az EU igencsak tudatosan törekedett Európában a NATO politikai devalválására és önmaga biztonságpolitikai felértékelésére. A közös kül- és biztonságpolitikával – mintegy az európai külpolitikával – kapcsolatos tanácskozásokra ugyanis kizárólag EU-tagok nyerhetnek beocsátást, aki „csak” NATO-tag (hat ország⁷), de az EU-nak nem tagja, az az előszobában várhatja az utólagos tájékoztatást a beavatottak megbeszéléseinek eredményéről. Ez a céltudatos politikai színjáték azonban egyrészt nem élvezi az EU-hoz tartozó tizenegy NATO-tagállam⁸ egyöntetű támogatását, másrészt mit sem változtatott a valódi (katonai) erőviszonyokon. Ugyanakkor az amerikai külpolitika a legutóbbi elnökválasztás óta elfordulni látszik Európától, amin nincs mit csodálkozni, hiszen az amerikai érdekeket már nem innen éri fenyegetés, a maradék feszültségforrás (ti. a poszt-jugoszláv konfliktushalmaz) pedig lassan a megoldás felé halad.

Az önálló európai szerepvállalás a 2001. szeptember 11. utáni helyzetben ismét újabb esélyt kapott. Az amerikai merényletsorozat által kiváltott döbbenet nemcsak egy új, transznacionális ellenség fenyegető képét rajzolta az égre, hanem – váratlan és meglepő módon – azt a katartikus élményt is pótolta, amely a hidegháború végén elmaradt. Ez a megrázó, nehezen feldolgozható és politikai-stratégiai szempontból még nehezebben értelmezhető esemény hozta meg a volt hidegháborús ellenfelek, az USA és Oroszország között a halálos szándékú konfliktushelyzetet követő „történelmi megbékélés” feloldó érzését. Ők ketten immár vállvetve küzdenek a közös ellenség, az iszlám integrizmus által szított nemzetközi terror forrásai és irányítói ellen, miközben Európa – amely ugyancsak érdekelt a győzelemben – a had-

7 Norvégia, Izland, Törökország, továbbá Lengyelország, Csehország és Magyarország.

8 NSZK, Franciaország, Olaszország, Belgium, Hollandia, Luxemburg, Egyesült Királyság, Dánia, Görögország, Spanyolország, Portugália.

színterek elhelyezkedését tekintve a háttérbe szorul.⁹ Az EU-nak ebben az új kontextusban kellene immár valódi tartalmat találnia a közös kül- és biztonságpolitika számára. A kínálkozó cselekvési mező három koncentrikus körben helyezkedik el, amelyek nemcsak logikailag épülnek egymásra, hanem a teendők is ebben a vertikumban sorjáznak. Az első és a legszűkebb a belbiztonság garantálása az unió saját területén, ami a schengeni együttműködés tökéletesítését (és az összes EU-tagállamra való kiterjesztését), továbbá a bel- és igazságügyi együttműködés gyakorlati lépéseinek megvalósítását jelenti. A második a biztonság és igazságosság övezetének kiterjesztése az egész „nagy Európára”, minőségileg új eszközökkel és szervezeti keretek között; ez új kezdeményezések sorát tételezné fel, amire az EU-nak megvolna az esélye. A harmadik és legambiciózusabb a globális rendteremtésben való aktív részvétel, egyenrangú partnerként együttműködve az USA-val, Oroszországgal és más globális aktorokkal; az unió azonban híján van a szükséges nemzetközi hatásköröknek.

A visszajára fordult integrációs idealizmus

Az EK születésének politikai atmoszférájához tartozott a háborús borzalmakra reagáló, erős, sőt olykor idealizáltan eltúlzott nemzetközi együttműködési akarat hangoztatása. Ugyanebben a szellemben kapott új esélyt a második világháború után egy globális világszervezet felépítésének szándéka is, és látott munkához nagy lendülettel az USA által kikövetelt Egyesült Nemzetek Szervezete. Az ENSZ globális célkitűzését jól reprezentálja a szervezet erős jelképi tartalmú logója, az Északi-sark felől ábrázolt, kiterített földgömb. Meg kell jegyezni, hogy a Szovjetunió világuralmi szándékait is egyértelműen jelezte a címere, amelynek közepében ugyancsak a glóbusz volt látható. A két jelképes üzenet csupán a földgolyó ábrázolási szöge és a koszorúzó növényzet biológiai besorolása terén különbözött egymástól. Az Európai Közösség zászlaján a tizenkét aranycsillagból álló kör szintén univerzalisztikus ambíciókat tükröz.¹⁰ Valójában azonban mindhárom, globálisnak tűnő törekvés nemzeti hegemón gyökerű. Oroszországot a megkésett modernizáció ideológiai lendülete segítette a második világháború viszonyai között jelentős területi expanziója megvalósításában, azután pedig továbbhajtotta őt a nagyhatalmi kalandokba. Franciaország a második világháború után a kontinentális integrációban találta

⁹ A nemzetközi terrorizmus diffúz elhelyezkedését tekintve földrajzilag definiálható hadszíntérről valójában nem lehet beszélni. Csupán a hagyományos állami logika és cselekvés korlátait mutatja az, hogy az USA az ellentámadást látványosan egyetlen másik államra – Afganisztánra – koncentrálja, miközben a terroristák sok ország, köztük nemcsak iszlám, hanem nyugat-európai államok polgárai.

¹⁰ A kék alapon tizenkét aranycsillag eredetileg az Európa Tanács jelképe volt, amelyet az Európai Közösség egyszerűen „kölcsön vett” tőle. A csillagok száma állandó, vagyis – egyes tévhitekkel ellentétben – nem a tagállamok számát jelzi, hanem a tökéletességet, a befejezettséget szimbolizálja.

meg európai hegemon törekvéseinek új mozgásterét. Ezzel szemben az Egyesült Államok a két világháborúban megnövekedett katonai és gazdasági erejére alapozva valóban globális horderejű szervezeti kezdeményezések sorát vállalta magára. Vitathatatlan vezető szerepe ellenére mégsem válhatott az univerzális közjó képviselőjévé, mivel belső hatalmi viszonyai szerint az USA is csupán egyike a világ államainak. Az a rendkívül befolyásos ipari-katonai erőcentrum, amely az amerikai gazdaság motorja és a hatalmi hierarchia csúcsait tartja a kezében, gyakran szembefordítja az USA érdekeit az emberiség egésze számára kívánatosnak tűnő megoldásokkal (például az üvegházhatással kapcsolatos gázkibocsátást mérsékelő önkorlátozás területén stb.). Az USA indítékai sem különböznek tehát a többi államétól, amennyiben a külpolitika célja nem egyéb, mint a saját uralkodó elitjének külső cselekvési- és mozgásterét növelni, és ennek hozadékából a hazai hatalmát tovább erősíteni.

A kétpólusú világ sajátos architektúrájában az eredetileg francia hegemon törekvésekből táplálkozó nyugat-európai integrációs szervezet szépen megfér a NATO kebelében, a szovjet–amerikai szembenállás által generált nemzetközi feszültség pedig kifejezetten táplálta a rendszeren belüli együttműködés szándékát. A kölcsönös fenyegetés világméretű kiegyensúlyozottsága szilárd héjszerkezetként óvta az integrációt Nyugat-Európában. A hidegháborús konfrontáció feloldódásával azonban Nyugaton is foszlani kezdett a világháború pozitív együttműködési hagyatéka. Európa mind több országában lángolt fel a nacionalizmus. Márpedig ha a nemzeti sovinizmus és az idegengyűlölet a tartós strukturális munkanélküliség problémáival is összefonódik, akkor végletesen kiéleződhet és rossz irányba fordulhat a felfokozott szociális érzékenység. Jelenleg már nemcsak egyetlen EU-tagországban kormányzati tényező az intoleráns, ultrakonzervatív szélsőjobb. Mindezzel együtt lanyhul a nemzetközi összefogásra irányuló buzgalom, az unión belül fellazulnak az integrációs célok, a bővítéssel kapcsolatban pedig erősödnek az ellenséges hangok. Az európai integráció kilépett a belgazdaság és a külpolitika egymáshoz harmonikusan illeszkedő kettős gyűrűjéből és mind élesebb belpolitikai viták tárgyává vált.

Globális gazdasági háttér és regionális közösség építés

Végül érdemes egy pillantást vetni az Európai Unió bővítésének tágabb sugarú gazdasági körülményeire is. A hatalmas világháborús pusztítást követő európai újjáépítés kezdetben sok energiát kölcsönzött a gazdasági integráció kialakításának. Ezt a lendületet folytatta és erősítette a hatvanas évek konjunktúrájának virágzása, amely már a globális gazdaság dimenzióit is körvonalazta.

A „globalizáció” mibenlétéről és hatásairól világszerte folyik az eszmecsere. Habár ez a gondolatmenet nem a globalizáció problema-

tikájával foglalkozik, a további okfejtés szempontjából hasznos, sőt elkerülhetetlen a széles körben vitatott fogalom bizonyos körülhatárolása. Nézetem szerint egy hosszú, többlépcsős és egyre gyorsuló komplex folyamatról van szó, amelynek három fő áramlata különíthető el. Az első vonulat a glóbusz és a tágabb „globális” világ megismerése, amely az újkor kezdete óta folyik és a földgolyó effektív körülhajózását követően tudománytörténetileg gyorsuló pályán haladt előre; a „gnosztikus globalizáció” lényeges állomásai a reformáció, a felvilágosodás és az ipari-tudományos modernizációs forradalom voltak. A második a gazdasági globalizáció, amelynek alapjait az ipari bázisú tömegtermelés vetette meg; ezen a téren a döntő fordulat az első világháború után következett be, amikor az ipari nyersanyagok iránti világméretű keresleti expanziót fokozatosan kezdte felváltani az élelmiszereknek és az ipari késztermékeknek az USA gazdaságából kiinduló, globálisra növekvő kínálati expanziója. Harmadik, döntő jelentőségű elemként a gyorsuló műszaki fejlődés, a közlekedés és különösképpen a hírközlés legújabb vívmányai révén, a 20. század végére világszerte létrejöttek a globális szinkronizáció, a világméretű „egyidejűség” feltételei. A hírek, döntések és gazdasági műveletek azonnali korlátlan továbbítása és egyidejű funkcionálása ténylegesen egyetlen piaccá és politikai térséggé változtatja a világot. Megjegyzendő, hogy az értelmezési kísérletek középpontjában elsősorban a harmadik elem áll. Mármost a televíziós hírközlés fontos hatása, hogy a tájékoztatáson túl felkelti az együttlérzést, például a katasztrófa sújtotta régiók, üldözött kisebbségek stb. iránt. A vizuális élmény egyidejűsége világszerte táplálja és szinkronizálja a szolidaritást, ez pedig a közösséget megalapozó és összetartó identitás érzésének nemcsak eredménye, hanem forrása is. Mindez egyre több területen jelzi a világméretű cselekvés szükségességét. A globális szinkronizáció elvben már alapját képezhetné a globális közösség kifejlődésének.

Miként reagál az európai integráció a globális fejlődésre? Az Európai Közösség a kibontakozó globalizáció körülményei közepette kitágította és fokozatosan tovább bővíti a gazdaság mozgásterét, egyetlen térséggé – a tagállamok egységes belső piacává – formálva az egymással összekapcsolt nemzeti piacokat. Azonban az EK által alkalmazott eszközök – az egységes gazdasági jogalkotástól és közvetlen jogalkalmazástól kezdve a központi intézményeken és a szabályozott nyelvhasználaton keresztül egészen a vámunióig és a közös pénzig – nem ismeretlenek és nem is újak. Mindezek a zömmel a 19. században kifejlődött ún. nemzetállamok kialakulásának voltak fontos kellékei. Az EK tehát a 20. század második felében valójában az eredeti modernizációban született, ipari-polgári állam funkcióit projektálta kontinentális léptékben.

A közös értékek, intézmények, döntéshozatali mechanizmusok, a részérdekek békés harmonizálása és a belső forrástranszfer működése megvetették egy valódi európai „közösség” alapjait. Mindazonáltal a legfontosabb közösségi vonás, ti. a belső szolidaritás az integráció

kezdeti éveiben volt a legerősebb, azután pedig fokozatosan veszített az erejéből. A kezdetben egységes célrendszer az 1990-es évektől ugyancsak szakadozni kezdett: az Európai Unióról szóló Szerződésből több tagállam lényeges kivételeket kért, a schengeni programnak és a közös valutának sem híve és részese az összes tagország. A további célokat, köztük a közösség kiteljesedését illetően is vannak kétségek: a szolidaritás maximumát megvalósító közös európai védelem kevéssé meggyőző politikai óhaj, elsősorban azért, mert e célra már létezik és hatékonyan működik egy szervezet, ti. a NATO. Ilyen háttérrel az európai védelmi identitás erőltetése a NATO belső szecessziójaként tűnhet fel: minthogy az euro-atlanti védelmi közösség adott, szűkített európai megvalósítása iránt nem áll fenn valódi szükséglet. Az európai szárny önállósulási törekvései sokkal inkább utalnak a szövetségi rendszeren belüli amerikai befolyás és hegemonia megkérdőjelezésének, illetve megváltoztatásának szándékára.

Az integráció földrajzi terjeszkedése Európában – e geográfiai fogalomnak az alapszerződésben való pontosabb meghatározása nélkül – az EK kifejezett szándéka és fokozatosan valóra váló programja volt. Igazi globális célokat azonban az integrációs szervezet nem tűzött maga elé, és külkapcsolati rendszere sem tükröz ilyen ambíciókat. Ugyanakkor a tágabb, valóban globális keretekben – például a WTO-ban, az OECD-ben vagy az ENSZ szakosított szervezeteiben – az Európai Unió az egyik legfontosabb „globális játékos”: meghatározó világtényező kíván lenni és világgazdasági súlyával összhangban ténylegesen azzá is vált, illetve válhat. Ugyanakkor a tagállamaitól nyert nemzetközi jogosítványai és jogi személyiségének terjedelme nincsenek összhangban ezzel az ambícióval.

Felzárkózás és leszakadás

Egy nem teljes, sőt gyengülő belső kohéziójú közösség bővítése számos kérdést vet fel. A leendő tagok iránti szolidaritás legelső próbája a csatlakozás előtti, majd az azt követő forrástranszfer módja és mértéke. Ez az EU részéről eleve feltételes és erősen korlátozott. A közösségbe való befogadás társadalmi-politikai kritériuma a közös identitás. Az EU előszeretettel hangsúlyozza a tagjelöltek átalakuló, „másodosztályú” minőségét.

A Nyugat-Európára támaszkodó európai politikai-, gazdasági-, szervezeti- és értékközösség kiterjesztésével szemben a legfőbb kihívást azonban az EU következő kibővítésének tágabb regionális dimenziói jelzik. Új, teljes jogú tagok felvételével párhuzamosan ugyanis megfelelő „európai” perspektívát kell felkínálni az integrációs szervezet leendő kelet- és dél-európai szomszédainak, vagyis azoknak az országoknak, amelyek egyelőre nem kerülnek be a szervezetbe, de a bővítés következtében közvetlenül határossá válnak vele. Ez a kérdés, legalább is első lépésben, az EU külkapcsolatainak területén helyez-

kedik el, ugyanakkor nem független az esetleges további bővítések kilátásaitól. A szóban forgó szomszédok a kibővítés legelső köréből kimaradó tagjelöltek (nagy valószínűséggel ez a sors várja Romániát és Bulgáriát), a balkáni poszt-jugoszláv államok és Albánia, Oroszország és a többi FÁK-állam, végül Törökország, valamint – tágabb értelemben – az EU-val hagyományos kapcsolatokat ápoló mediterrán országok.

Az Európai Uniót övező fenti euro-mediterrán makrotérség, amely összesen több mint negyven államot ölel fel, nyilvánvalóan messze túlnyúlik az EU kibővíthetőségének határain. A nyugat-európai bázisú értékközösség és a csak vele együtt tágítható „európai” identitás földrajzi dimenziói behatároltak. Az értékközösség centrumát a római kereszténység, a reformáció, a felvilágosodás és – nem csekély mértékben – az elmúlt félévszázad nyugat-európai társadalmi-gazdasági fejlődése, közte az integrációs gyakorlat és tapasztalat határozzák meg. Mármost minden kísérlet a közösség e láthatatlan, de nagyon is érzékelhető történelmi és kulturális határain túli kiterjesztésére vonatkozóan eddig csekély eredménnyel járt. Példaként megemlíthető a balkáni béketeremtés megannyi tanulsága, ahol Nyugat-Európa politikai, jogi, kisebbségvédelmi stb. üzenetei és normái falra hányt borsóként peregtek le, ezzel szemben beigazolódott az, hogy az „igazság”, „ígéret”, „megállapodás” stb. fogalmak jelentéstartalma és kiváltképpen morális értéke a Balkánon merőben más, mint az euro-atlanti fejlett világban. Hasonló gondokkal küzd az EU olykor a szervezetten belül Görögországgal, a tagjelöltek között pedig főként a Törökországhoz és Ciprusához fűződő viszonyában. Élesebb és durvább kontúrokat kínál az euro-atlanti identitást megtestesítő védelmi közösség. A NATO az 1940-es évek végének biztonságpolitikai téréképét vette alapul és nem a felvilágosodás vagy akár a kereszténység eszmei határait. Az önfeláldozásig terjedő közösség a hidegháborús feszültség körülményei között szilárd szövetségnek bizonyult, további kiterjesztése azonban ugyancsak rendkívül nehéz az említett értékközösség területein túlra.

Ha nem a nyugat-európai centrum közösségének értékrendje – politikai és gazdasági normái, védelmi közössége stb. – terjed ki a geopolitikai mozgásteret kínáló déli és keleti irányba, akkor Európa peremvidékein az alternatív forogatókönyv, a legfrissebb tapasztalatok által is igazoltan, fundamentális kisközösségek kaotikus harca. Miközben a globális emberi közösség kialakulása a 20. század második felében gyorsuló pályán halad előre, ennek a komplex és sok tekintetben ellentmondásos folyamatnak a logikai ellentétpárja a premodernizációs nemzeti és/vagy vallási regresszió. Példák sorát említhetnénk a nyugat-európai eredetű (majd az azt követő, szovjet típusú) modernizáció ellenreakcióira vonatkozóan. Mindegyikben fellelhető a túl gyorsan elveszített vagy meghaladni kívánt hagyományos önazonosság regresszív keresése a nemzeti vagy vallási gyökerekbe kapaszkodva. Ezt a tendenciát tükrözi és terjeszti a nagyszámú poszt-szovjet

és a poszt-jugoszláv államalakulat és államtöredék identitásválsága. Az antimodernizációs regresszió általában együtt jár egy premodern identitás-szűkítéssel: az adott nemzeti vagy vallási meghatározottságú csoport az önazonosság túlhangsúlyozásával egyidejűleg ellenséggé kezel minden más, hasonló (vagyis nemzeti, illetve vallási) kritériumok szerint meghatározható csoportot, és legfőbb céljává a „mátság” kiküszöbölése, az „idegenek” elűzése, olykor fizikai megsemmisítése válik, elsősorban a saját – tényleges vagy jogosnak vélt – területén.

A fentiek következtében az európai integráció kiterjesztése tekintetében is ellentmondásos folyamat megy végbe. Az EU szomszédságában az európai felzárkózás jogi-intézményi értelemben vett előrehaladása mellett ellenkező irányú mozgás is történik: a szovjet összeomlás és a rendszerváltások óta politikai-erkölcsi mércével mérve sok tekintetben nőtt a távolság a fejlett nyugat-európai centrum és a hosszú idő óta őt követő déli és keleti perifériája között. Miközben az utóbbiak gazdasági fejlettségi szintje emelkedni kezdett, és hozzáfogtak az EU-jog, valamint a végrehajtására hivatott intézmények átültetéséhez, jogi és intézményi struktúrájuk működésének minősége leszakadni látszik az „európai” normatív rendtől.¹¹ Ez a jelenség – *mutatis mutandis* – nemcsak a közép- és kelet-európai ún. rendszerváltó országok többségében, hanem a Földközi-tengeri és az ázsiai iszlamizálódó államokban is megfigyelhető. Az Európát szegélyező, tágabb déli és keleti periférián általában megrendült a belpolitikai stabilitás. Mindez azt is jelenti, hogy miközben az unión belül lassan megérik az újabb bővítés szándéka és formát ölt kivitelezésének módja, a tagjelölték oldalán nem javulnak a centrális integrációs struktúrák kiterjesztésének általános esélyei. Ez a jelenség azért is figyelemre méltó, mert az Európai Közösségbe eddig nagyjából központi fekvésű és magasabb fejlettségű európai államok integrálódtak, a perifériák integrációs felzárkóztatása viszont lényegében az EU keleti és déli kiterjesztésével válnék jellemzővé.

A bővülő Európai Unió szomszédságpolitikája

Ilyen háttérrel azt mondhatjuk, hogy az EU esseni döntése a következő kibővítés földrajzi körét illetően csupán az 1994. év végi helyzet, illetve a tagállamok pillanatnyi preferenciáinak tükörképe volt. Az élet hét év alatt sokat változott, és újabb elhatározások érlelődtek meg, kivált a legutóbbi hónapokban. Ennek következtében az Essenben kiválasztott „társult tízek” az EU bővítését övező politikai és gazdasági

¹¹ Magyarországon a neokonzervatív Orbán-kormány alatt (1998–2002) egyrészt sikeresen haladtak előre az EU-csatlakozási tárgyalások, másrészt látványosan szaporodtak az ún. európai normáktól eltérő politikai és gazdasági intézkedések. A határon túli magyarok „státusával” kapcsolatos ambiciózus elképzelésekből a törvényalkotás, majd pedig különösen a végrehajtás során olyan torzó maradt, amely kiváltotta mind a szomszédos államok, mind az európai szervezetek rosszsallását.

realitások szemszögéből hol túl soknak, hol túl kevésnek bizonyulnak. A transzformációs folyamat előrehaladásával mind szembetűnőbbek az egyes tagjelöltek közötti gazdasági, és ebből következően a belpolitikai különbségek, amelyek a fentebb említett leszakadási tendenciák következtében ráadásul növekedni látszanak. A tagjelöltek nagy száma ily módon nemcsak az EU működtetésének intézményi és technikai oldaláról vet fel kérdéseket (biztosok száma, szavazati arányok, elnökség ellátása, ülések hossza stb.), hanem olyan fokú heterogenitást vetít előre, amely megkérdőjelezheti a célok, normák és szabályok egységességének fenntarthatóságát. A földrajzi kiterjedésből adódó sokszínűség, a Balti-tengertől a mediterrán és atlanti partokig, már a tizenöt tagú EU-ban is a tagállami érdekek erős szegmentálódását jelzi. Ugyanakkor, amíg az Európai Unió a nyugat-európai értékközösség határain belül maradt, addig természetes adottságként kezelték azt a tényt, hogy az újabb tagjelöltek a NATO, de legalább is az OECD tagjai voltak. Egy szilárd belső kohéziójú közösség további építése szempontjából meggondolandó lenne bizonyos nemzetközi szervezetek tagságát és az általuk képviselt követelményrendszer teljesítését (például WTO, IMF, OECD stb.) továbbra is az EU-csatlakozás szelektív előfeltételének tekinteni.

Külpolitikai szempontból tekintve ugyanakkor a „társult tízek” köre inkább túl szűknek bizonyul. Az akut példa Törökország, amely a NATO-nak fontos tagállama és, mint ilyen, a hidegháború idején elnyerte az OECD-tagságot is, továbbá ugyancsak részt vesz a WTO, IMF stb. szervezeteiben. Törökország nemzetközi beágyazottsága és kötelezettségei tehát jóval megelőzik a közép- és kelet-európai tagjelöltek többségének ez irányú helyzetét. Az ún. koppenhágai – vagy más – feltételek megkövetelése Törökországtól csupán elnapolja ennek a nagy lélekszámú, hagyományosan iszlám kultúrájú, ugyanakkor sikeresen modernizált, eurázsiai országnak a problémáját, ugyanis egy napon a számára állított formális EU-csatlakozási feltételeket valószínűleg teljesíteni fogja. Úgy tűnik, az EU kezd számot vetni ezzel a realitással, és 1999 decemberében megtette az első lépéseket afelé, hogy megkülönböztetésektől mentes tagjelölti státust adjon Törökországnak.

A koszovói válság és az annak nyomán született stabilitási paktum világított rá arra a körülményre, hogy az EU és a „társult tízek” között politikai zárványként helyezkedik el a poszt-jugoszláv–albán válságövezet. A fentebb említett premodern identitáskeresés és a belőle fakadó gyilkos indulatok megfékezése ebben a körben hosszú távú gazdasági és társadalmi fejlesztési programok segítségével képzelhető el. Ez a feltételezés, amely áthatotta a béketeremtési kísérleteket, a stabilitási paktumot stb., elméletileg minden bizonnyal igazolható. Ám a gyakorlatban – úgy tűnik – egyelőre mind a szerb, mind az albán oldalon a vallási gyökerekbe is kapaszkodó, nacionalista identitás reneszánszának van többsége. A nyugat-európai értékrend meghonosítása egyelőre a NATO fegyvereivel végrehajtott, erőszakos pacifiká-

lásig terjed. Márpedig ez a szubrégió is része Európának. Társadalmi és kulturális hagyományai nagyrészt az Oszmán Birodalom hanyatlásának végső szakaszára vezethetők vissza, ezért ha Törökország számára megnyílik az európai integrálódás perspektívája, akkor a volt birodalom balkáni perifériájának (amely már tett egy – végeredményében sikertelennek bizonyult, ti. szovjet típusú – modernizációs kísérletet) ugyancsak kijár ez a történelmi esély. Ez viszont további öt perspektivikus tagjelölttel szaporítaná az EU-csatlakozásra várakozó államok körét.

Végül nem lehet figyelmen kívül hagyni Oroszország és a többi FÁK-állam kitartó európai orientációját sem. Ez a hatalmas régió, amely jelenleg tizenkét fiatal vagy újjászületett államból áll, közvetlenül határos az európai kultúrkörrel különböző, olykor azzal szembenálló erőcentrumokkal: militáns iszlám államokkal (Irak, Irán), nagy létszámú atomhatalmakkal (India, Pakisztán, Kína). A hagyományos felfogású, sőt néhol regresszív irányultságú déli szomszédság mindaddig inkább az európai identitást erősítette a mélyen európai kultúrájú keleti szlávokban és moldvai románokban, az Európához vonzó, keresztény grúzokban és örményekben, de hasonlóképpen a szovjet modernizáció nyomán ugyancsak „európaivá” vált kaukázusi és közép-ázsiai iszlám hitű népekben is. A volt Szovjetuniót a viharos sebességű rendszerváltás sokként érte, a nyugati modell túl távoli volt a számára, ezért a piacgazdasági intézmények meggyökeresedése helyett először a maffiagazdaság és a bűnözés terjedt ki, ami aláásta a politikai stabilizálódás esélyeit. Ilyen háttérrel nehéz lenne gyors európai integrációs perspektívát kínálni a FÁK-régióknak. Ugyanakkor látni kell, hogy mindaddig, amíg Oroszországnak és a hozzá kapcsolódó FÁK-országoknak nem volt esélyük a fejlett világhoz, elsősorban az „európai politikai- és értékközösséghez” való egyenrangú felzárkózásra, addig mindkét oldalon, Moszkvában és Washingtonban egyaránt fennállt a veszélye a bipoláris szembenállás időszakából örökölt ellenségkép továbbélésének. Ez a veszély csupán 2001. szeptember 11-ével szűnt meg, és helyébe egy új konfiguráció lehetősége lépett: az európai értékközösségbe és vele együtt az európai identitás és szolidaritás körébe befogadott Oroszországgé, amely – ha lassan is – ténylegesen ebbe az irányba halad.¹²

Az Európai Unió és a jelenlegi tagjelöltek által alkotott tömb keleti és déli határai mentén megfogalmazódó fenti kérdések hosszabb távon az EU további kiterjesztésével is kapcsolatba hozhatók, de nagyjából és elsősorban a bővülő unió külkapcsolatainak területén jelentkeznek. A Törökországhoz és a Mediterrán-medence egészéhez, továbbá a „balkáni zárványhoz” és a FÁK-államokhoz fűződő, integrációs szintű és tartalmú kapcsolatok új definiálása azért is lényeges feladat a bővülő EU számára, mert e három régió tagjai egyrészt mint

12 Ezt jelzi Oroszország részvétele a „G 8” körben, tovább az a körülmény, hogy a poszt-szovjet államok az ENSZ-ben és más szervezeti keretekben – pl. az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bankban (EBRD) stb. – az európai államok közé kerültek.

EURÓPAI SZEMMEL

határos országok közvetítik, másrészt magukba foglalják az iszlám fundamentalizmus fészkeit és az Európát veszélyeztető, határokat átlépő nemzetközi terrorizmus és szervezett bűnözés forrásait. Az EU nyitott és ésszerű külkapcsolati politikája velük szemben Európa számára elsősorban biztonságpolitikai nyereség lenne.

GEORG VOBRUBA

Az Európai Unió bővítése körül kialakult válság

Az integráció és a bővítés dialektikájának határai

Politikai elemzők egybehangzó állítása szerint a keleti bővítés valóban mindenki érdekét szolgálja. Az európai integráció, mint ismeretes, az európai háborúk hosszú történetét hivatott lezárni. Gazdaságilag is szinte univerzális annak a haszna, hogy egy nagy integrált térség jön létre, amelyben az egymással folytatott kereskedelem lényeges függőséget hoz létre a tagok között és egyben segít elszigetelni őket esetleges kedvezőtlen külső hatásoktól. Am vajon a megbékélés és prosperitás programja elégséges-e önmagában arra, hogy az elitek projektjét mindenki projektjévé formálja? Vajon nem azt látjuk-e, hogy a bővítés hagyományos legitimációs potenciálja kifulladásban van?

Bevezetés

A keleti bővítés alaposan túlerőlteti az EU-t annak mai formájában és ezzel jócskán hozzájárul ahhoz, hogy az ismert strukturális gondok és problémák gyorsan a felszínre kerüljenek. Eleddig az EU stabilitása azon a kedvező dinamikán alapult, hogy az integráció elmélyülése és az alkalmankénti, cseppenkénti bővülések erősítették egymást. Mára azonban ez a kedvező dinamika – mind a komplexitás menedzselhetőségét, mind pedig a legitimáció tartalékait tekintve – eljutott lehetőségei határához és ez azt jelenti, hogy a bővítéssel kapcsolatos dolgok a jövőben nem fejlődhetnek tovább a történelmileg kialakult keretek között. Ebben a szűkreszabott tanulmányban először megadom e bővítéssel kapcsolatos történeti-politikai dialektika fontosabb elméleti dimenzióit, majd gyakorlatiasan elemzem a bővítés nyomán felvetődő legitimációs problémákat, amelyek a legutolsó részben felvetendő és röviden megtárgyalandó politológiai veszélyekhez vezetnek.

Az integrálódás és bővítés dialektikája

Az Unió bővülése eddig a következő minta alapján folyt: a közép-pontban létezik egy politikailag stabil jóléti mag, az ettől való távolság egyben a jólét csökkenését is jelenti. A jólét e szigeteit különféle mértékben átjárható határok választják el. Minél nagyobb a központtól ért távolság, annál átjárhatóbbak a határok. Ennek eredményeképpen a belső mag kétféleképpen is védett: egyre kevesebb a kívülről behatolás motiváltsága és egyre magasabbak a behatolás előtt tornyosuló akadályok. E mintát legalább két mechanizmus tartotta életben.

A) A nagyobb jóléti különbségek a szegények és a gazdagok oldalán egyaránt gondot okoznak – innen a regionális fejlesztés és kiegyenlítés érdeke. Egy szegényebb régió felemelése persze nemcsak a centrumhoz mért lemaradást csökkenti, hanem a különbségek fokozódását is a további szomszédságot illetően. Ezért az Unió integratív fejlődése mind kijebb tolta eddig a jóléti szakadékokat. Ez a mechanizmus minden, a jövőben integrálandó régióban felébreszti a „cordon sanitaire” iránti igényt. Így az előrehaladó integráció egyben kész lett az expanzió irányában is.

B) Az integráció elmélyítése átformálja a koncentrikus körökbe szerveződő külkapcsolatokat is. Így az elmélyülő integráció is mindig kész volt az expanzió irányában.

Az integráció elmélyülése ugyanakkor a vizsgált dialektikus viszonylatrendszer érintő nehézségeket is felvet, gondoljunk az európai állampolgársággal kapcsolatos tisztázatlanságokra. Az uniós állampolgárság egyelőre fiktív fogalma egyszerre tartalmaz befogadó és kirekesztő jellemvonásokat. Kirekesztő például az, hogy a kollektív identitást eddig csak mint kézzelfogható határokhoz kapcsolható fogalmat tudjuk elképzelni és használni. Ennyiben az európai állampolgárság fogalma egyelőre sokkal inkább a kívülről lehatároláson keresztül halad előre semmint a belső kohézió erősítésén keresztül.

Kirekesztés

A határok záróképességének fokozódása elsősorban a migráció területén érvényesül. Hajtóereje mindig a gazdaságon belüli piacképtelen és lemaradó iparágak és munkavállalók igényei, csakúgy, mint az importkorlátozások esetében. Ez a koalíció a nemzetállamot a külső hatások ellen emelt védővárnak érzékeli. Az ő érdekük érhető tetten abban, hogy az EU és a csatlakozni vágyó országok között megkötött egyezmények körül ha aszimmetria mutatkozik, akkor az mindig az EU javára jelentkezik. E diszkrimináció megszüntetése egyébként az integrálódás fontos hajtóereje a csatlakozni vágyó országokban.

Az integráció előrehaladásával megvalósuló expanzió

Az EU-ban megvalósuló kirekesztés ellenszere az „önérdeken alapuló segítség”, az tehát, hogy segítsünk megoldani a helyi problémákat, mielőtt azok magasabb szintre, esetleg a szomszédokat is érintő szintre terjednének. Ilyen a határokon átnyúló környezetszennyezés, de a kelet-közép-európai tervezettség átalakulásához nyújtott PHARE segélyprogramok is felfoghatóak, mint a migráció megelőzésére fordított beruházások. Az efféle „az ő problémáik a mi problémáink is” típusú *stabilitásexpanziós* megközelítés a német újraegyesítésben érhető legjobban tetten, amely amúgy is a keleti bővítés főpróbájának tekinthető.

Az integráció elmélyítésén keresztül megvalósuló expanzió

A mai európai integráció úgy jellemezhető, mint egy nagy belső határok nélküli terület, amelyet közös valuta köt össze. A belső határok eltűnésével a figyelem logikusan és szükségképpen a külső határok felé fordul egy olyan integrációban, amelyben a közös önazonosságot a határfogalom teremti meg. Ebből a szempontból tanulságos megfigyelnünk, mi is történt a schengeni szerződés életbeléptével a két észak-afrikai spanyol enklávéban, Ceutában és Melillában. Tíz évvel ezelőtt a helyzet nyugodt volt, Schengen-ország megalakulásával azonban, amikor a potenciális migránsok, ingázók és vendégmunkások immár nem csupán Spanyolországba, hanem egész Európába léphetnek tovább, az erőszakos határsértések és embercsempészetek száma megemelkedett.

Az elmélyülő integrációnak az is következménye lett, hogy a gazdag kemény mag egyre érdekelttérbe válik a határrendészet színvonalának további folyamatos emelésében. A partneri viszony folytatása és a szabadkereskedelmi övezet kialakítása mellett tehát – Kelet-Közép-Európa, illetve a mediterrán térség irányában – ez a határrendészeti megközelítés a dialektikus viszonylatrendszer másik fontos eleme. Itt a részletek szintjén olyan fontos árnyaló tényezők jelennek meg, mint például az, hogy a határmenti régiók a maguk szezonális munkaerőigénye miatt sokkal kevésbé érdekeltek a határrendészet zéró toleranciájában és a migráció teljes megelőzésében, mint az általában vett európai centrum és a brüsszeli döntéshozók. A fenti megfontolásokkal előállítottuk azt a mechanizmust, amellyel az EU eleddig fejlődött: a határok folyamatosan kifelé mozdulnak; a migránsok és külső szezonális munkavállalók beengedésének mintái új konfliktusokat gerjesztettek a frissiben integrált periféria és a még kijebb elterülő régiók között; a jóléti szakadékok is kifelé mozognak, és ez a későbbi integráció reményét kelti a kívülmaradottakban.

A bővítés határai

Az integráció és expanzió dialektikája sajátos határokig mozoghat csupán. Kisvártatva ugyanis a földrajzi bővülés forrásai kimerülnek majd, legalábbis az „Európa” címszó alatt folytatott bővítésé. Az Európával szomszédos régiók, így mindenekelőtt a Kaukázus, Észak-Afrika, Ukrajna és Oroszország partnerkapcsolatként, meghatározott befolyási övezetként jönnek számításba, nem pedig integrálandó területekként. Ez azt jelenti, hogy akik ma a „cordon sanitaire”-t alkotják, nem képezhetik holnap az integráció egy olyan periferiáját, amely holnapután már a kemény mag részévé válhatna. Ennek az elvi határnak az elérésével az integráció voltaképpen kemény magjának hagyományos védelmi mechanizmusa is véget ér.

Belső korlátok

A bővítés belső korlátai – számos egyéb konfliktusforrás mellett – alapvetően az EU-n belüli demokratikus döntéshozatal intézményes mechanizmusainak hiányából fakadnak. A napirendre került keleti bővítés napfényre hozza e mechanizmus hiányosságait, valamint számos más eddig a szőnyeg alá söpört elosztási konfliktust. Az ok természetesen az, hogy míg a korábbi bővítések nettó befizetőket is magukba foglaltak, addig a mostani csupa nettó haszonélvezőt hoz. Az unió elosztási konfliktusai a tagállamok tényleges anyagi-financiális szükségleteinek folyamányai – ugyanakkor a szervezeten belüli konszenzusképzés hiányosságaira, nevezetesen a nemzeti érdek képviselhetőségének gondjaira is jól rávilágítanak. Ráadásul a keleti bővítés nemcsak a nettó befizetők és nettó befogadók közti tényleges érdekellentétet élezi ki, hanem a régebbi haszonélvezők és a kopogtató új „haszonlesők” között is konfliktust gerjeszt. A Nizza utáni folyamat részben megoldást talált ugyan a nemzeti képviseletet számszerű gondjaira, ám a tényleges elosztási konfliktusok megoldása a 2001-ben összehívott Konventre marad. Ez a Konvent azonban születési hibájánál fogva, úgy tűnik, túlzottan a nemzetállamok politikai képviselőinek befolyása alatt áll, ennél fogva inkább a tagországok érdekvívánása várható tőle, semmint az elosztási konfliktusok nagyvonalú áthidalása.

Erősödik az a vélemény, hogy a keleti bővítés fogja megadni az eddig folyamatosan változó Európai Unió végső arcát. Ez érinti az itt vizsgált fejlődési mechanizmusokat és dialektikát is. Az integráció elmélyítésének folyamata eddig mindig együtt járt a határok környezete iránti érdeklődéssel. Ám, ha az expanzió eléri végső kiterjedését, akkor a koncentrikus körök fogalma, amelyeket a bővítés folyamata fenntartott, kiüresedik majd. Ennek következménye vagy az lesz, hogy az Unió bekeményít az akkori szomszédaival szemben, vagy pedig valamilyen formában megkísérli továbbvinni az integrációs

maghoz képest koncentrikus övezetek gyakorlatát. Ennek lényege az, hogy minden még nem teljesen integrált régió egy olyan folyamatban tekinthesse magát, amelyben egyre közelebb kerülhet a maghoz. Az Európai Unió végső kiterjedésének körvonalazódásával azonban – a keleti bővítés ilyen hatással jár – ez a közeledési folyamat illuzórikussá válik és egyre inkább kitetszik az az oldala, hogy a koncentrikus övezetek esetében voltaképpen a kemény belső mag jól átgondolt védelméről van inkább szó, semmint egy hasonulási folyamatról. Hiszen, ha a belső kör valamely országcsoportha valamely integrációs tekintetben gyorsabban halad előre, ez elkerülhetetlenül puffertáviszá fokozza le a környezetét.

Sok jel mutat arra, hogy a kemény integrációs mag politikai elitje már régen a többsebésséges Európában gondolkozik. A jelöltállamok ugyanakkor még az integráció és expanzió hagyományos dialektikájának foglyai: minél szorosabb beintegrálódásukat keresik és azt várják, hogy Európa túllép külső határaikon.

A keleti bővítés legitimációs problémái

A keleti bővítés legitimációs nehézségeit két okból becsülik alá: a politikai elit erkölcsi szükségszerűségnek (Jalta kompenzálásának) állítja be a folyamatot, a politikai szereplők mindemellet igyekeznek a bővítés soronkövetkező fázisát a közvéleménnyel mint nettó haszonnal kecsegtető vállalkozást elfogadtatni. Vajon vevő-e a közvélemény erre? Vajon egy modern társadalomban, ahol az erkölcsi meggyőződések széles pluralizmusával számolhatunk, működhet-e egy politikai folyamat erkölcsi megalapozása? A politikai osztály erkölcsi meggyőződései és az állampolgárok érdekviszonyai közt kinyíló szakadék átvezet bennünket egy további legitimációs forráshoz, a bővítési folyamatnak olyan felfogásához, mint ami nettó haszonnal kecsegtet minden résztvevőt.

Politikai elemzők egybehangzó állítása szerint a keleti bővítés valóban mindenki érdekét szolgálja. Az európai integráció, mint ismeretes, az európai háborúk hosszú történetét hivatott lezárni. Gazdaságilag is szinte univerzális annak a haszna, hogy egy nagy integrált térség jön létre, amelyben az egymással folytatott kereskedelem lényeges függőséget hoz létre a tagok között és egyben segít elszigetelni őket esetleges kedvezőtlen külső hatásoktól. Am vajon a megbékélés és prosperitás programja elégséges-e önmagában arra, hogy az elitek projektjét mindenki projektjévé formálja? Vajon nem azt látjuk-e, hogy a bővítés hagyományos legitimációs potenciálja kifulladásban van?

A pacifikációs érvelésnek az a gyengéje, hogy költsége van, a bővülés előrehaladtával egyre magasabb. Ez olyan helyzetet állít elő, amelyben az európai béke csak olyan közönséges közjószágá válik, mint sok más a tiszta levegőtől az infrastruktúráig. Ami pedig a prosperitási érvet illeti, annak gyengeségét szelektivitása okozza. Az egész

unióra sokkal inkább az mondható el, hogy költségek és hozamok variálódnak, előnyök és veszteségek kombinálódnak. Csakúgy, mint egy veszteségesé váló farm esetében, ahol a high-tech szektor meg-növekedő álláskínálata kevés nettó előnnyel jár.

A befogadási kapacitás

A csatlakozásról folytatott politikai diszkusszió meghatározó eleme sokáig a kelet-közép-európai országok képességéről folyt, a csatlakozási képesség kiépítéséről. Ez a megközelítés számos Fehér Könyvben visszaköszön, de utat talált az Agenda 2000-be is. A koppenhágai kritériumok definiálásával azonban itt gyökeres fordulat következett be: felszínre került az Unió befogadási kapacitásának jelensége. És ez a kapacitás, az intézményes előfeltételek hiánya bizony olykor nyomatékosabbnak tűnik, mint egy-egy élővas csatlakozó ország hasonulási képessége. Mi több, azt kell mondanunk, ez a diszkrepancia egyértelműen hangsúlyosabbá válik az idő előrehaladtával és az integráció bővülésével. Ez a teljes diskurzus újraorientálását vonja maga után, hiszen a csatlakozó országok is egyre inkább megtapasztalják az Unió szűkkeblűségét. E tapasztalatok fényében pedig újraértékelhetővé válnak például a szabadkereskedelmi megállapodások is, amelyek a retorika szintjén a csatlakozóknak voltak hivatottak kedvezni, valójában azonban olykor kifejezett hátrányukra szolgáltak.

Félreértés az EU-nak a keleti bővítés ügyében tanúsított lassúságát a politikai akarat hiányára visszavezetni. Ez alábecsüli a politikusok függését választóiktól (például a mindenkori uniós munkanélküliségi ráta arányában) és a szervezett érdekcsoportoktól. És természetesen számos olyan európai érdekcsoport van, amely a keleti bővítés vesztesének tekinti magát – ez mind az adóbevételek feletti újraelosztás konfliktusait idézi fel.

A csatlakozó országok politikai osztálya számára az EU-csatlakozásnak alig-alig vagy leginkább egyáltalán nincs alternatívája, ezért azután az alkalmazkodási folyamat imperatívusznak tűnik. Így van ez minden zárt klub esetében, ha a csatlakozó későn jön vagy szerény adottságokkal rendelkezik. Ehhez még azt is hozzátehetjük, hogy bár a politika fókuszában már hosszabb ideje nem a csatlakozó országok adaptációs képessége áll, hanem az Unió befogadási kapacitása, ironikus módon ez a fordulat egyáltalában nem könnyíti meg a csatlakozók alkupozícióját, legfeljebb új feszültség alá helyezi az egymás közti szolidaritásukat. A csatlakozási folyamat menedzsereire a kandidáló országoknak továbbra sincsen semmi befolyásuk. Az első körből kiszorulóknak számára pedig komoly lehetőségként veti fel a csatlakozás belátható időhorizontjának teljes ellehetetlenülését.

Az európai integráció mindig is az elitek projektje volt. Márpedig az elit, ha egy projektbe fog, mindig hajlamos figyelmen kívül hagyni a többiek együttthaladási képességét. E törvény alól a keleti bővítés

példája sem kivétel: egyre nagyobb a szakadék az élenjárók politikai akarata és az integrált országok néptömegeinek euroszkeptikus politikai attitűdje között. Ez utóbbit, mint ismeretes, kizárólag az érdekvizonyok vezérlik, minden erkölcsi vagy hosszabb távú megfontolás híján. Az attitűdökről közelebbről annyit lehet tudni, hogy a csatlakozás iránt a legpozitívabb beállítottság a fiatal, jól képzett, urbánus rétegek részéről nyilvánul meg, mindenki más csak elvileg ért egyet a keleti bővítéssel, a gyakorlati gondok felemlítésekor azonban már elveszik-eltévelyedik a részletekben. Az attitűdöknek ez a megoszlása egyébként tökéletesen leképezi az európai társadalom nyerteseinek és veszteseinek általában vett megoszlását, azzal a kis különbséggel, hogy a csatlakozási folyamat megítélését pluszban színezi a válaszadóknak az a státusa, hogy nettó befizető vagy nettó haszonélvező országban élnek-e: ez utóbbiak inkább hajlamosak a gyakorlati nehézségek emlegetésére. Végül az is megállapítható, hogy a befogadó országok eliteje kénytelen a lakosságnak a bővítéssel szembeni attitűdjeit figyelembe venni, még akkor is, ha ez a csatlakozó országok elitjében gyakran türelmetlenséget vált ki.

Pragmatizmus

Ha a tagországok és a csatlakozó országok politikai osztálya valóban kísérletet tesz arra, hogy gyakorlatias módon beépítse népeik attitűdjét az integrációs stratégiába, akkor a következő lehetőségek és nehézségek adódnak:

Ami a tagországokat illeti, ez mindenképpen lelassítja a csatlakozási folyamatot. Ugyanez a csatlakozók szemében habozásnak fog tűnni, jóllehet ők, a csatlakozók is tisztában vannak azzal, hogy saját népeik hozzáállása is jelez bizonyos kételyeket, ráadásul növekvő és erősödő intenzitással. Mindkét politikai osztály ennél fogva úgy érezheti, hogy kifut az időből. Innen a „most vagy soha”, „mindent vagy semmit” hozzáállás.

A tagországok részéről a csatlakozókat gyakran tekintik „türelmetlennek”. Így racionalizálják azt a tényt, hogy saját választóik szkeptikusak a bővítési folyamat irányában, és gyorsabb bővítést nem fogadnak el, illetve a jelenlegi stratégiát is csak átmeneti mentességekkel körültűzdelve tudnak elfogadni. Ilyen körülmények között az a veszély jelenik meg, hogy a népi attitűdök demokratikus figyelembevételével a politikai elit részéről egymást kölcsönösen kizáró stratégiák koncipiálásához vezet. Mindaddig, amíg a csatlakozók akarnak csatlakozni, hiányzik majd a döntő befogadási kapacitás, amikor pedig az mégis megvolna, akkor már – meglehet – tovaillan majd a feltétlen csatlakozási szándék, mondván: „Európa már megint nem tartotta be a szavát”.

Ez a forgatókönyv az, amelyet mindenképpen el kell kerülnünk, mert ez rejti magában a legnagyobb veszélyeket. Talán egyáltalán

EURÓPAI SZEMMEL

nem valósul meg, talán az európai integráción belüli differenciálódás a két oldalon párhuzamosan jelentkezik majd és egy irányba haladóan megy végbe. Hiszen, amint a Nizza utáni folyamatok mutatják, az Unió csak félszívvel valósít meg belső intézményes reformokat, ennélfogva aligha lesz képes feloldani belső elosztási konfliktusait a belátható jövőben. Így a befogadási kapacitás hiánya is maradandó lesz, ami óhatatlanul a befogadott országok korlátozott tagságához vezet majd. Így szinte bizonyosra vehető, hogy az európai agrárpolitikát csak fokozatosan terjesztik majd ki, ha egyáltalán, a csatlakozó országokra. Hasonló megszorítások lépnek életbe a munkaerő szabad áramlását illetően is. Az sincs teljességgel kizárva, hogy az alapvető intézményes reformok elmaradása nem vezet-e a csatlakozó országok szavazati jogainak megnyirbálásához. Ilyen körülmények között persze a csatlakozási tárgyalások jócskán elhúzódhatnak, hiszen a korlátozott tagsági jogok lenyeletése nem kis erőfeszítésbe kerül majd. A bővítési folyamat elhúzódása veszélyezteti az integráció nem kevésbé fontos elmélyítésének folyamatát. Ez csak további politikai lökést ad majd a többsebességes Európa szószólóinak. A mondottak alapján az a véleményünk, hogy a keleti bővítés nehézségei csak megerősítik azt a fentebb leírt (elvetendően rossz) mintát, hogy az európai integráció nem más, mint a jóléti mag köré vont koncentrikus körök rendszere.

Fordította Kelen András

DR. KATONA TAMÁS

Helyzetkép a kormányzati ciklusról a választások előtt

A statisztikai adatokkal vizsgálható évek mutatói alapján úgy jellemezhető ez a kormányzati periódus, mint az elszalasztott lehetőségek időszaka, amelyet – az előzetes ígéretekkel és a folyamatos, magabiztos kormányzati állításokkal ellentétben – a lassulás időszakaként lehet leírni. Ehhez társul az a nagyon lényeges elem, hogy a kormány tevékenysége nem az esélyteremtő, hanem a konfliktusteremtő állam megvalósítását segítette.

Egy kormányzati ciklus értékelése az egyes tudományágak szempontjai szerint egészen eltérő lehet; a statisztika a számszerűségében megragadható tényeket veszi górcső alá. E tudományág jellegzetes vizsgálati módszere az összehasonlítás. Mivel ezt a módszert választottam, ezúttal kiemelten szerepel a jelenlegi és az előző ciklus egybevetése. Ez két szempontból is nehéz feladat. Részben a statisztika azon sajátossága következtében, mely szerint a szükséges információk csak bizonyos idő elteltével állnak rendelkezésre. Ugyanakkor természetes az az igény, hogy a választások előtt valóságghú képünk legyen az eltelt időszakról, amely még tulajdonképpen nem is fejeződött be. Igaz, ezt a nehézséget néhány ponton a kormány feloldotta, a parlamenti tevékenységről a szokásosnál korábban lehetett már múlt időben írni, illetve statisztikát készíteni. A másik okra még visszatérünk.

A statisztikai adatokkal vizsgálható évek mutatói alapján úgy jellemezhető ez a kormányzati periódus, mint az elszalasztott lehetőségek időszaka, amelyet – az előzetes ígéretekkel és a folyamatos, magabiztos kormányzati állításokkal ellentétben – a lassulás időszakaként lehet leírni. Ehhez társul az a nagyon lényeges elem, hogy a kormány tevékenysége nem az esélyteremtő, hanem a konfliktusteremtő állam megvalósítását segítette.

A kormány igen kedvező gazdasági helyzetben kezdhette meg tevékenységét. Az ország túljutott a kényszerű gazdasági kiigazítás kellemetlen következményein; megindult a gazdasági növekedés, a gazdasági egyensúly helyreállítása pedig lehetővé tette a makrogazdasági folyamatok javulása mellett az életszínvonal akár látványos mértékű növekedésének megkezdését is.

A kormány sajátos módon korlátozta a mozgásterét azáltal, hogy a választási kampányban az 1995. évi gazdasági irányváltás eleve elhibázott voltából, sőt – fogalmazásuk szerint – egyenesen nemzetellenes természetéből indult ki, így ezen az alapon volt kénytelen – legalább is a retorika szintjén – politizálni. Ehhez társult még két – a kormánypolitikát ugyancsak negatívan befolyásoló – tényező. Az egyik a jelenlegi vezető párt politikusainak felfogása a gazdasági növekedésről, mint szinte egyedüli gazdaságpolitikai prioritásról. A 7%-os növekedés elérése vagy akár megközelítése érdekében a kormány szűk gazdasági mozgásterét nem jól és nem jókor használta ki, ennek következménye lett – a többi között – a hosszabb időszakra magas szinten beragadt infláció.

A másik gondot a piacgazdaságokban törvényszerűen szűk, mégsem elhanyagolható jelentőségű kormányzati mozgástér jelenti. A jelenlegi politikai vezérkar láthatóan nehezen birkózik meg olyan helyzetekkel, amikor nincs teljes mozgásszabadsága. Erről a szűk döntéshozó testület kényszeredetten vesz tudomást, így gyakran szembekeverül a közgazdaságtan alaptételeivel is. Ez a szituáció rendre konfliktusokat gerjeszt, amelyekben a közgazdasági alapok tűnnek stabilabbnak, a magyar gazdaság pedig kárvallottnak. Ezért *veszélyeztetni a fejlődést a piaci szereplők joggal lanyhuló bizalma, ezért csökken tőkevonzó képességünk és ezért távolodunk az európai normáktól.*

Az említett lassulás azzal jellemezhető, hogy *a magyar gazdaság 1996-ban ráállt arra a pályára, amely reális esélyt nyújt az európai felzárkózáshoz, az Európai Unió gazdasági színvonalához történő közelítéshez.* A nemzetgazdaság ma is ezen a pályán van, de az utóbbi években a kormány által generált események a közeledést lelassították, és bizonyos pontokon magát az irányt is veszélyeztetik. Nem képzelhető el ugyanis felzárkózás, ha közben távolodunk egyes európai uniós normáktól. Ilyen norma például a fiskális politika átláthatósága. Ebben a ciklusban gyorsuló ütemben haladunk az ellentétes irányba. Ide tartozik *az államháztartási hiány adatainak meghamisítása, a nemzeti számlák nemzetközi módszertanának szándékos figyelmen kívül hagyása; így a közölt államháztartási hiány a bruttó hazai termék 4%-át sem éri el, ugyanakkor a Postabank túlkonzolidálása, az ÁPV Rt. kiadásainak az államháztartáson kívüli kezelése, vagy legújabban az autópálya-építés sajátos finanszírozása nem felel meg a nemzetközi normáknak.*

A nemzetközi bizalom megingásának jele nyilvánul meg a tőkevonzó képességünk radikális csökkenésében. A térség országai fokozatosan hagynak le bennünket ezen a területen, csökken a működőtőke érdeklődése hazánk iránt. A tőzsde mélyrepülése ugyancsak a bizalomvesztés következménye.

Az elszalasztott lehetőségek közé tartozik *az ígért reformok elmaradása.* Többek között elmaradt az adó- és a járulékreform, valamint az egészségügy értelmes átalakítása. Veszélyeztetik az előző ciklusban megkezdett nyugdíjreform megvalósítását, a lebontott, talán nem túlzás azt állítani, szétvert *intézményi struktúrák átalakításának hiánya, és*

főképp a szakértelem. Így megoldatlan az államháztartás hatékony működtetése, csődközelbe jutott az egészségügy, az önkormányzatok széles körének működése. Egyre több területen pártpolitikai szempontok dominálnak.

A legsúlyosabb probléma azonban a társadalom valóságos kettészakadása. A kormányzati politika arra irányul, hogy a kedvezményezett rétegek helyzete látványosan javuljon, miközben jelentős rétegeknek – melyek úgymond nem érdemesek a támogatásra – a helyzete számottevően romlik. E politika szemléletes példája a családtámogatások alakulása. A kormányzat úgy állítja be, mintha a támogatások jelentős növelésével valóságos fordulatot hozott volna a családok helyzetében. Nos, a fordulat valóban bekövetkezett, csak a valóságban másként, mint a kormányzati kommunikációban. Tartósan kétszámjegyű infláció mellett szemfényvesztés a támogatások hallatlan mértékű növekedéséről értekezni. Az érdemi változás azzal mérhető, hogy az adott célra mennyit fordítanak a bruttó hazai termékből. Ilyen közelítésben alig történt változás. 1998-ban a GDP 2,2%-át fordították a családok támogatására, ma alig többet, 2,3%-át. Eközben pedig radikálisan átrendezték a támogatásokat. Azaz gyakorlatilag a jövedelmeknek ugyanazt a hányadát átcsoportosították a relatíve jobb módúak javára, és a rászorulókat kárára. Így évről évre jelentősen csökken a családi pótlék reálértéke, míg a családi adókedvezményt csak a gyerekek egyharmadára tudják teljesen és másik egyharmadára részlegesen igénybe venni.

A valóságghú kép felvázolásának másik – bevezetőben említett – nehézsége a statisztikai adatok számbavétele és értékelése. Korábban a társadalmi konszenzus létezett a statisztika forrásairól, az adatokat statisztikusok állították elő, és a társadalmi-gazdasági folyamatok gyakran élesen eltérő értékelésének közös alapként elfogadott forrása a statisztikai adat és a statisztikus által készített sajátos műfajú statisztikai értékelés volt. Az akár élesen szembenálló minősítéseket alkalmazó kutatók vagy politikusok a tényeket elfogadták, és az azokból levont eltérő következtetésekre alapozták a vitát.

Az utóbbi néhány évben ez a helyzet gyökeresen megváltozni látszik. A kormány hatókörét mindenre kiterjeszteni óhajtó törekvésnek mintha a statisztika is áldozatul esne. Ez az agresszivitástól sem mentes igyekezet több területen is megnyilvánul. Elsőként abban, hogy a statisztikát olyan tevékenységnek tekintik, amely a kormányzati eredmények – talán nem túlzott a sikerpropaganda kifejezés – igazolására hivatott. Ezért háttérbe szorították a KSH hagyományos szerepét az adatok elemzésében, és ezt a Miniszterelnöki Hivatal különböző szervezeti egységei, az utóbbi időben legmarkánsabban az Országimázs Központ vette át. Ezeknek a műveknek a legjellemzőbb tulajdonsága a szakszerűtlenség, a statisztikai mutatók torzítása, és legfőbb hibája az objektivitás feltűnő hiánya.

Ezt azért fontos leszögezni, mert a statisztikai adatok azon többsége, amelyeket a KSH publikál, változatlanul megbízhatóak, a Miniszterelnöki Hivatal azonban ezeket igen gyakran nem a valóságnak megfelelően idézi. A statisztikai adatok egy részét a statisztikai tör-

vénynek megfelelően más közigazgatási szervek, minisztériumok, intézmények állítják elő. Ezek sajnos nem mindenben felelnek meg a szakmai kívánalmaknak. Igen csekély megbízhatóságú a Pénzügyminisztérium jó néhány adata is, amely nem felel meg a nemzetközi módszertani szabályoknak, sőt megállapítható, hogy a *Pénzügyminisztérium adatai és statisztikai elemzései egyre távolodnak a valóságtól*. Kritikus a bűnügyi statisztika megbízhatósága, rendszeresen össze nem mérhető adatok összehasonlításával torzítják a valóságot. Az Oktatási Minisztérium a legutóbbi tanév adatairól alapvető közoktatási adatok szolgáltatását mulasztotta el. A sor sajnos hosszan folytatható.

Hasonlóan problematikus a Magyar Nemzeti Bank statisztikai tevékenységének néhány eleme is. Ennek sajnálatos példája, hogy nemrég a fizetési mérleg adatait két évre visszamenőleg módosították, miközben a KSH és az MNB adatainak eltéréséből sokkal korábban is nyilvánvaló volt a tévedés. Végül megemlítenéd az a gyakorlat is, amely szerint egyre gyakrabban fordul elő, hogy *felelős kormányzati politikusok nem a valóságnak megfelelő adatokat valóságosként ismertetnek*. Az ismételt említések gyakoriságából arra kell következtetni, hogy nem egyszerű tévedésről vagy tájékoztatatlanságról van szó.

Jelen elemzés a rendelkezésre álló statisztikai alapadatokra támaszkodik, ezért nem egyszer eltér a kormányzat által közölt információktól. Igaz, van, ami nem okoz nehézséget a statisztikusnak, például az elkészült autópályák hosszának számbavétele, és van, ami módszertanilag sem oldható meg, így az e ciklusban és az előzőben átadott autópályák hosszának összehasonlítása.

A kormányzati ciklus végén készülő elemzés szükségszerűen három kérdésre keresi a választ. Jobb helyzetben van-e az ország, mint a ciklus kezdetén? Élt-e a kormány a kínálkozó lehetőségekkel? Beváltotta-e a kormány pártjainak a kampány során tett ígéreteit? Sajnálatos módon egyik kérdésre sem lehet határozott igennel válaszolni.

Ha az áttekintéshez szakaszolni akarjuk az eltelt időszakot, talán négy – időtartamában nem azonos hosszúságú – periódust lehet megkülönböztetni. Az első – viszonylag rövid – szakasz a rácsodálkozás időszaka. A Fidesz vezérkar szembesül a helyzettel: 1998. évi kampányának tervezésekor talán nem is számolt a győzelem kockázatával, és ígéreteit inkább a demagógia, mint a helyzetfelmérés nyomán kialakított társadalmi vízió motiválta. Nagy hévvel elkezdődik az intézményi szerkezet deklarált átalakítása, amelyből a meglévő struktúrák szétverése még végrehajtható, a helyettesítő intézmények létrehozása azonban nem valósul meg.

A gazdaságpolitikát az a merőben téves felfogás korlátozza, mely szerint az 1995. évi gazdasági kiigazítás eleve elhibázott, sőt szándékosan népnőző természetű volt

Ezért a következő szakasz a *virtuális gazdaságpolitika periódusa*, amelyben az előbbi ellentmondást a kormány úgy véli áthidalni, hogy elválasztja egymástól a tényleges tettek és a kommunikáció sávját. Az erőteljes demagógiát sem nélkülöző PR és a tényleges gazdaságpoli-

tika itt elszakad egymástól. E kormányzati magatartásnak óriási előnye, hogy – legalábbis rövidtávon – különösebben nem zavarja az üzleti életet, igaz, az etatista politikai szándék már ekkor is gondot okoz. Ez a típusú kormányzati kommunikáció egy ponton súlyos kárt okoz: aláássa az üzleti élet szereplői előtt a bizalmat, itthon és külföldön egyaránt.

A ciklus félideje körül már a *harmadik szakasz* kezdődik – amelynek csírái már a gazdasági miniszterváltással jelentkeznek, és talán az új jegybankelnök kinevezésével teljesedik ki az új szakasz –, a *rombolás periódusa*, amelyben egyre halmozódnak a gazdaságpolitikai hibák. Ebben az időszakban már szinkronban vannak a demagóg kijelentések és az azonos színvonalú döntések. Ezek eredménye az egyes gazdaságpolitikai összetevők rendszerből történő kiragadása, egyik elem egyoldalú befolyásolása, hol a gazdasági növekedés abszolutizálása, hol a fejlesztési források visszafogása, hol az árszínvonal emelkedés irreális leszorításának kísérlete az elfojtott infláció által. Ekkorra már nyilvánvaló, hogy nincs remény az ígért – és szükséges – reformok megvalósítására, sőt megindul az a folyamat, melynek nem titkolt célja az előző ciklusban megindult reformok – nyugdíj, igazságügy – eredményeinek megsemmisítése.

Ennek a szakasznak már jellemzője a társadalmi feszültségek kiéleződése, egyes társadalmi rétegek helyzetének érzékelhető romlása a társadalom kettészakadásának egyre több jelével. Növekednek az intézményi feszültségek – egészségügy, önkormányzatok, közművelődés – az önkényesen átcsoportosított költségvetési források következtében. A nagyotmondás képessége azért e szakaszban is hasznosul. A Széchenyi-terv azt sugallja, mintha gigantikus fejlesztések indultak volna az országban, miközben folyamatosan csökken a beruházások növekedési dinamikája, és mindössze néhány milliárd forintot fizettek ki e program keretében összesen.

A *negyedik szakasz a kényszeres ígéretés periódusa*, amely a korai választási kampánnyal kezdődik, valamikor 2001 nyarán, a kormányzati Hány János programmal. Ráadásul ez a szakasz egybeesik a világpiaci környezet változásával, amely határozott intézkedéseket igényelne a gazdaságpolitikában. Ezek azonban vagy elmaradnak, vagy a választási osztogatás jegyében éppen ellenkező irányúak, mint a hosszú távú célkitűzések. A kommunikáció ezúttal minden eddiginél messzebb kerül a valóságtól és a tényleges cselekedetektől. *Lassan eljutunk a virtuális kormányzásig.*

A *gazdaságirányítás három és fél éves tevékenysége egyre jobban érezteti negatív hatását*. Ezek egy része – a multinacionális cégekre ható ellentmondásos kormányzati szándékok, majd a beruházások visszafogása kezdettől is érzékelhető. Más részük a világgazdasági recesszió negatív hatásának ellensúlyozása helyett a kedvezőtlen hatásokat erősítik, mint például a rosszkor meghozott árfolyam-politikai intézkedések. Nehezen helyeselhető az a kormányzati kinyilatkoztatás, amely valamilyen sajátos, a nemzetközi közgazdaságtanban még ismeretlen ma-

gyar gazdasági modell sikeréről szól, ezért még a szakirodalom tanulmányozását is feleslegesnek nyilvánítja. A tankönyv árát a kormány talán ezáltal megtakaríthatta, *a tandíjat* azonban – *sajnálatos módon* – *az egész országnak kell utólag megfizetnie.*

Az utóbb megfigyelt gazdasági jelenségek között kifejezetten aggodalomra ad okot *a kormányzati költségek felgyorsulása.* A gazdasági növekedést jelenleg már nem az export, hanem a belföldi kereslet, ezen belül is a fogyasztás alakítja. *A gazdaságpolitika láthatóan háttérbe szorít minden olyan tényezőt, amely nem rövidtávon hat, ezzel veszélyezteti a későbbi gazdasági növekedést, és nem utolsósorban a külső és belső pénzügyi egyensúlyt.* Jól tükrözi ennek a szemléletnek az érvényesülését a közösségi beruházások alakulása. Az elmúlt évben a közigazgatás és a védelem beruházásai bővültek, ezzel szemben *csökkent az egészségügyi beruházások volumene.*

Gazdasági növekedés

A növekedési ütem fetiszizálása a sajátos gazdasági modell egyik kulcseleme. A gazdaság illetően történő dinamizálását az adatok egyáltalán nem támasztják alá. A gyorsabb növekedés emblematisztikus 7%-os mértéke a ciklus végére kétségtelenül valóságszerű lett, igaz, az eredeti szándéktól eltérő módon: a tavalyi előzetes és az idei évre reálisan prognosztizálható adatok alapján a GDP kétségtelenül 7%-kal bővíthet, csak hogy két év alatt, azaz összességében 2001-ben és 2002-ben. A növekedés átlagos üteme egyébként nem hogy nem szárnyalt, hanem igen szerény mértékben emelkedett. Ha a ciklust két részre osztjuk, a kedvezőbb 1999. és 2000. évekre, valamint a kedvezőtlenebb helyzetű 2001. és 2002. évekre, akkor az első periódusban a gazdasági növekedés átlagos üteme 4,7% volt, azaz éppen annyi, mint az előző ciklus második felének, az 1997. és 1998. évek növekedési átlaga. Ha a két ciklus egészét vetjük egybe a növekedési dinamika szempontjából, akkor a kormányzati kommunikációt határozottan cáfoló arányokat találunk. Az előző ciklusban, tehát az 1995 és 1998 közötti periódusban a GDP éves átlagos növekedése 3,1% volt, míg az ez évi prognózissal, a mai ismeretek alapján reálisnak tekinthető 3,3%-kal kiegészítve az 1999 és 2001 közötti évek – részben előzetes – adatait ebben a ciklusban az átlagos éves növekedési ütemre 4,1% adódik, azaz mindössze 1 százalékponttal magasabb érték, mint az előzőben.

Ha a legutóbbi időszak adatait vizsgáljuk, 2001-ben a GDP változatlan áras becsült értéke 13,5%-kal volt nagyobb, mint 1998-ban. 1999-ben 4,2%-os, 2000-ben 5,2%-os volt a növekedés az előző évhez képest. 2001-ben tehát *a magyar gazdaság növekedési pályája megtört, mérséklődni kezdett a növekedés.* 2001 első negyedévében 4,4%-kal, a második negyedévében 4%-kal, a harmadik negyedévében 3,7%-kal, az utolsó negyedévében 3,3%-kal nőtt a GDP.

A GDP növekedése

A növekedési ütem értékelésének másik tényezője a nemzetközi összehasonlítás. Ha a magyar növekedési ütemet a környező országokhoz viszonyítjuk, akkor kétségtelenül változás következett be az elmúlt évben. Amíg 1998-ban a magyar gazdaság fejlődött leggyorsabban a térségben, ezt a pozícióját fokozatosan elvesztette, és ma már nem minősíthető kiemelkedőnek ebben az országcsoportban. A cseh és a szlovén gazdaság kiegyensúlyozottabban fejlődik, mint a miénk. Hasonló kérdés a növekedési ütem aránya az Európai Unió átlagos növekedési dinamikájához képest. Az az állítás, mely szerint a világgazdasági recesszió hatására átmenetileg nem értük el ugyan a 7%-os dinamikát, de még így is az uniós átlag kétszeresét teszi ki a magyar növekedés üteme, részben nem igaz, részben szakszerűtlen is. 1998-ban az Európai Unió gazdasági növekedése átlagosan 2,9%-ot tett ki, míg a magyar GDP 4,9%-kal nőtt. Ugyanezek az adatok 1999-ben az EU-ban 2,6%, nálunk 4,2%; 2000-ben az uniós átlag 3,3%, míg Magyarországon 5,2%. Így jutunk el a tavalyi év előzetes adataihoz, amely az uniós országok átlagában 1,7%, míg nálunk 3,8%. Azaz a kétszeres növekedési ütem nem fordult elő korábban. Ha már a számokkal való bővészkedésről van szó, amely nem áll távol a kormányzattól, akkor inkább azt lehet megállapítani, hogy valójában a $2x = x+2$ típusú egyenlet megoldásáról van szó, amely tehát csak recesszió közeli helyzetben fedti a növekedési ütem különbséget. Egyébként pedig legfeljebb azt lehet megállapítani – és ez valóban nagyon fontos momentum számunkra –, hogy a magyar gazdaság növekedési üteme

mintegy 2 százalékponttal meghaladja az ismert trend alapján az unió átlagos növekedését.

Ez az összefüggés az Európai Unión belül is igaz, a kevésbé fejlett országok bruttó hazai termékének növekedési dinamikája a trendvonalak tanúsága szerint meghaladja az átlagos növekedési ütemet. Görögország például tavaly valamivel gyorsabban fejlődött a becsült adatok alapján, mint Magyarország. Míg az Európai Unióban összességében a GDP 1999 és 2001 között évente átlagosan 2,5%-kal nőtt, addig ugyanebben az időszakban az éves átlagos növekedés Portugáliában 2,8%, Spanyolországban 3,6%, Görögországban pedig 3,9% volt. Ehhez képest az ugyanerre az időszakra számított 4,4%-os magyar növekedési ráta tulajdonképpen megfelel a fejlettségbeli különbségnek is.

A növekedést befolyásoló keresleti tényezők

1994 és 1998 között a gazdasági növekedést meghatározó keresleti tényezők közül döntően az export volt a növekedés húzóereje. A termékexport aránya a GDP-hez viszonyítva 26%-ról 49%-ra, 23 százalékponttal nőtt, az export évi átlagos növekedési üteme 15,9% volt.

Az első két évben, amikor a belföldi kereslet csökkent, illetve stagnált, az export tette lehetővé, hogy a gazdaság teljesítménye ne essen vissza, 1997-ben és 1998-ban pedig jelentős szerepe volt a gazdaság gyorsuló növekedésében. A magyar gazdaság fejlődését a külgazdasági körülmények 1998 közepéig egyértelműen segítették. A kiviteli dinamikus bővülésében a gépexport volt meghatározó.

A jelenlegi ciklusban folytatódott az exportnak a GDP-t meghaladó ütemű, éves átlagban 15,8%-os növekedése. Az export GDP-hez viszonyított aránya, ha az előző négyévinél szerényebb mértékben is, de tovább nőtt, és 2001-ben elérte a 60%-ot. A termék és szolgáltatás export növekedési üteme 1999-ben 13,2%, 2000-ben 22% volt. 2001-ben azonban az export növekedése negyedévről negyedévre fokozatosan csökkent, és az év egészében a termék-export már csak 7,7%-kal volt nagyobb, mint az előző év azonos időszakában.

A gazdaság egyensúlyának stabilizációja után, 1997-ben és 1998-ban, az export mellett a *beruházási tevékenység* is táplálta a növekedést. A beruházási ráta 1994 és 1998 között, 20,1%-ról 23,6%-ra, 3,5 százalékpontot emelkedett. A nemzetgazdaság beruházásainak volumene az 1995. évi mérséklődést követően 1996-tól 1998. III. negyedévéig egyre gyorsuló ütemben emelkedett. *A beruházások 1998-ban 11,4%-kal nőttek az előző évhez képest, ami egyúttal azt is jelentette, hogy az 1994. évi szintet 20%-kal haladták meg.* A nemzetgazdasági beruházások negyedét képviselő feldolgozóipar beruházásainak volumene 1998-ban az 1994. évinek 1,7-szeresét tette ki.

Az export a GDP százalékában

A *beruházások volumene* a múlt évben igen szerény mértékben, ráadásul az éven belül is csökkenő dinamikával bővült. A kilencvenes évek második felében a fenntartható gazdasági növekedést többek között a beruházások bővülése alapozta meg, a felhalmozás dinamikája rendre meghaladta a bruttó hazai termék növekedésének éves ütemét. Ez az arány a tavalyi évben felborult, mivel a beruházások a tavalyelőtti növekedési ütemnek kevesebb mint a felével bővültek. A 2000. évi 7,4%-os beruházás növekedést követően a tavalyi első negyedévben 5,3%-kal, a második negyedévben 3,6%-kal, a harmadikban mindössze 2,9%-kal, míg a negyedik évnegyedben 3,1%-kal nőtt az előző év azonos időszakához képest a beruházások volumene. Így az év egészében a beruházások volumene 3,5%-kal nőtt. Önmagában a növekedés üteme is szerény, hiszen a kilencvenes évek közepétől folyamatosan nőtt a beruházások bővülésének dinamikája, és 1998-ban a beruházások volumene 12,7%-kal haladta meg az előző évit; ugyanakkor a struktúra az, ami igazán okot ad az aggodalomra, mivel a *legfontosabb ágazatokban a beruházások volumene stagnált, vagy egyenesen csökkent, ami előrevetíti az idei gazdasági növekedés kilátásait*. A feldolgozóiparban a múlt év egészében stagnáltak a beruházások, ezen belül a negyedik negyedévben már 1,2%-os csökkenés következett be. Ugyancsak nem kedvező, hogy a gépberuházások volumene a tavalyi évben nem érte el a tavalyelőtti szintet. 12,3%-kal csökkent a beruházások volumene az energetikai szektorban és a negyedik negyedévre szerény mértékűre, 1,4%-ra csökkent az egyébként tavaly még jól teljesítő építőipar beruházásainak volumene is; igaz ez utóbbi ágazatban az éves beruházási ráta még 4,1%.

Érdeemes megvizsgálni a kormányzati gazdaságpolitika beruházásokat élénkítő szerepét. Attól eltekintve, hogy a kétéves költségvetés még kétszámjegyű beruházási dinamikával számolt, a *gazdaság élénkítésére* szánt csodaszor a *Széchenyi-terv*. A tavalyi statisztikai adatok

a kormányzati optimizmust nem támasztják alá, sőt tételesen cáfolják. *Élénkítés helyett a beruházások csökkenő dinamikáját mutatják a számok.* A Széchenyi-terv keretében – úgy tűnik – a mai napig az egyetlen konkrét megvalósult beruházás a Lánchíd. A terv keretében tavaly ténylegesen 5 milliárd forint kifizetés történt; érzékeltetésül az éves beruházások összes értéke 3109 milliárd forintot tett ki. A Gazdasági Minisztérium a terv zászlóshajójának tekinti az idegenforgalom fejlesztését szolgáló beruházásokat. Ehhez képest a tavalyi évben a szálláshely-szolgáltatás és vendéglátás területén a beruházások volumene stagnált, a negyedik negyedévben 1,1%-kal csökkent.

A kormányzatnak az egészségügy szerepét meghatározó politikáját tükrözi, hogy a múlt évben az *egészségügy és a szociális ellátás beruházásainak volumene az előző évihez képest 6,1%-kal csökkent; ráadásul nem először a ciklus folyamán,* mivel 1999-ben ezeknek a beruházásoknak a volumene 12,7%-kal csökkent, ugyancsak az előző évi teljesítéshez képest. Amíg 1998-ban a nemzetgazdasági beruházások 2,4%-a jutott az egészségügyre, addig tavaly már csak 1,8%-a. A tényadatok szerint a kormányzat által kiemelt ágazatként kezelt oktatási beruházások volumene a tavalyelőttihez képest 3,8%-kal nőtt, az ágazat beruházásainak részaránya 1998-hoz képest mindössze 0,1 százalékponttal emelkedett a nemzetgazdasági beruházásokon belül.

A beruházási ráta

A beruházások jelentős tételét képezi a *lakásépítés.* Azonos időszakokat – a kormányváltást követő három évet – összehasonlítva az állapítható meg, hogy *az előző kormányzati ciklusban több lakást építettek, mint a jelenlegiben.* Az 1995–1997-es időszakban 81 105, az 1999–2001-es időszakban pedig 68 870 volt a használatba vett lakások száma. A lakásépítési statisztika adatai szerint a tavalyi évben 28 000 lakás készült el, 30%-kal több, mint a megelőző évben. A 2001-ben kiadott

építési engedélyek száma 47 900, ami 7,1%-kal meghaladja az előző évben kiadott engedélyek számát. Az építési engedélyek számának növekedése nem éri el az előző évit, mivel a 2000. évben 44 700 engedélyt adtak ki, 46,2%-kal többet, mint a megelőző évben. A lakásépítés tavalyi jelentős növekedése tehát bizonyos értelemben ellensúlyozza az előző években végbement kedvezőtlen folyamatokat. A tavaly kiadott használatbavételi engedélyek száma megközelíti az 1996. évi és 1997. évi új lakásszámot, ezekben az években ugyanis rendre 28 300, illetve 28 100 lakás épült. A lakásépítések legutóbbi két évben megfigyelt regionális elhelyezkedése – úgy tűnik – tükrözi az országban az utóbbi években újra növekvő területi különbségeket. A Közép-dunántúli és a Nyugat-dunántúli régióban 42,9%-kal, illetve 42,6%-kal, A Közép-magyarországi régióban 30,4%-kal épült több lakás, mint a megelőző évben, ugyanakkor a többi régióban ennél lényegesen szerényebb volt az építkezések dinamikája, sőt Csongrád és Tolna megyében kevesebb lakás épült, mint 2000-ben.

Lakásépítés

A háztartások fogyasztását tekintve az 1995–1998-as időszakra a stabilizációs program fogyasztást csökkentő hatása nyomta rá a bélyegét. A háztartások fogyasztásának növekedése csak 1998-ban érte el a GDP növekedésének a mértékét.

A jelenlegi kormányzati ciklusban általában az volt jellemző, hogy a háztartások fogyasztásának emelkedése közel esett a GDP növekedésének mértékéhez, kivéve a 2000. évet, amikor a GDP 5,2%-os növekedésével szemben a háztartások fogyasztása csak 3,3%-kal nőtt. Ezt ellensúlyozta a tavalyi év, amikor a 3,8%-os GDP növekedéssel szemben a háztartások fogyasztása közel 5%-kal bővült.

A gazdasági növekedés termelési oldala

Az export által támasztott keresletnek a termelési oldalon csak a világpiacon is versenyképes ágazatok tudtak megfelelni. Ez a főbb nemzetgazdasági ágak termelésének eltérő irányú és nagyságú változásában nyilvánult meg. Dinamikusan fejlődött a feldolgozóipar, ugyanakkor jelentősen visszaesett a mezőgazdaság termelése, és a szolgáltatási ágazatok is az átlagosnál kisebb ütemben nőttek.

Az ipar részesedése a GDP termelésében az 1994. évi 25%-os arányról 1998-ra közel 29%-ra nőtt, miközben a termelés ágazati struktúrájában jelentős változások mentek végbe.

Meghatározó volt a feldolgozóipar éves átlagban közel 10%-os növekedése, ezen belül a gépipar termelése megháromszorozódott, aránya az ipari termelésen belül az 1994. évi 15%-ról 35%-ra emelkedett. A gépipari termelés bővülését a zömmel külföldi tőkével létrehozott, új, exportra termelő kapacitások kiépítése, fejlesztése alapozta meg a közúti-jármű- és alkatrészipar, a számítógépgyártás, valamint a híradástechnikai ipar területén, ami egyben a gépipar belső struktúrájának lényeges korszerűsödését is eredményezte. Az említett szakterületek termelése és exportja négy év alatt öt-hatszorosára emelkedett, 1994-hez képest 1998-ra az ipar exportja csaknem két és félszeresre nőtt, aránya az összes értékesítésen belül az 1994. évi 25%-ról 45%-ra nőtt.

Az ipari termelésben és exportban jelentőssé vált a nagyvállalkozások súlya. Ezen a körön belül a külföldi érdekeltségű vállalkozások jelentik a legdinamikusabb vállalati csoportot. Az ide települt külföldi tőke 54%-a az iparban, ezen belül 38%-a a feldolgozóiparban található.

A jelenlegi kormányzati ciklus első éveiben az ipar térnyerése folytatódott, 1999-ben 10,4%-kal, 2000-ben 18,3%-kal nőtt a termelés. 2001-ben azonban, a világgazdasági környezet megváltozásával, az exportkereslet lenyúlásával párhuzamosan, az ipari növekedés üteme is folyamatosan lassult. Az első negyedévben az előző év azonos időszakához képest 10,2%-kal, a második negyedévben 6,8%-kal még nőtt, a harmadik negyedévben azonban már 0,8%-kal csökkent, a negyedik negyedévben pedig mindössze 1%-kal nőtt az ipari termelés. Az év egészét tekintve az ipari termelés növekedése 4,1%-os volt.

Az ipar legjelentősebb ágazatai, a villamosgép- és műszeripar, a járműgyártás, az élelmiszeripar közül a két gépipari ágazat egészen az utolsó hónapokig a növekedési sorrendben is az első helyen állt. 2001 decemberében azonban a járműgyártás termelése már 21%-kal csökkent, a villamosgép- és műszeriparé pedig csak 0,8%-kal nőtt az előző év decemberéhez képest. A konjunktúra erős éveiben is csak szerény növekedést mutató élelmiszeripar termelése pedig 2001-ben lényegében az előző évi szinten maradt.

Az ipari termelés trendvonalának megtörésében a nagyvállalatok teljesítmény-csökkenése volt a meghatározó. A 300 fős és annál na-

gyobb ipari vállalatok termelése 2001 második felében 3,2%-kal csökkent.

Az építőipar termelési volumene, összhangban a fizetőképes kereslet változásával, 1995-ben mintegy 18%-kal csökkent, majd a visszaesést a következő időszakban egyre gyorsuló termelésbővülés követte. Jelentősek voltak a feldolgozóipari beruházások, a költségvetés és az önkormányzatok megrendelése, valamint a távközlési infrastruktúra és a kereskedelmi beruházásokkal kapcsolatos megrendelések.

2001-ben ismét megélné a építési piac, és 9,9%-kal emelkedett az építőipari termelés az előző évhez képest. Ezen belül az épületek kivitelezése – a kereskedelmi létesítmények és a lakások építési piacának élénkülésével párhuzamosan – összehasonlítható áron számolva 24,3%-kal nőtt, az építményeké viszont – a kormányzati hirdások szerint nagyszabású autópálya-program ellenére – 7,5%-kal csökkent.

A mezőgazdaságnak a nemzetgazdaságon belüli súlya folyamatosan csökkent. A gazdasági ágak összes hozzáadott értékéből a mezőgazdaság 1994-ben 6,7%-kal, 1998-ban 5,5%-kal, 2000-ben csupán 4,1%-kal részesedett. Az ország exportjának 1994-ben 20,6%-át, 1998-ban 10,5%-át, 2000-ben mindössze 6,9%-át adta.

Az agrárium eszközeinek és forrásainak csökkenése a jelenlegi kormányzati ciklusban felgyorsult.

A mezőgazdasági támogatások összege a GDP százalékában 1994-ben 1,7%, 1998-ban 1,1%, 2000-ben 1% volt. A mezőgazdasági beruházások volumene az előző ciklusban 57%-kal nőtt, a jelenlegiben viszont 7%-kal csökkent. A mezőgazdasági terület nagysága 1994 és 1998 között még 70 ezer hektárral nőtt, 1998 és 2000 között pedig 340 ezer hektárral csökkent. A szarvasmarha és sertés állomány csökkenése is jóval nagyobb mértékű volt, mint az előző ciklusban.

A szolgáltatási szektor teljesítménye mindkét ciklusban az átlagosnál szerényebb mértékben bővült. A szolgáltatási szektoron belül a szállítási ágazatba tartozó vállalkozások áruszállítási teljesítménye (árutonnanakilométer alapján) az 1995–1998-as periódusban éves átlagban 3,8%-kal nőtt, a jelenlegi ciklusban viszont évről évre csökkent. 1999-ben 3%-kal, 2000-ben 1%-kal kisebb volt az egy évvel korábbinál. A 2001. évi teljesítmény a belföldi szállításban 5%-kal csökkent, a nemzetközi forgalomban az előző évi szinten maradt.

A turizmus is szerényebb teljesítményt nyújtott ebben a kormányzati ciklusban. A belföldi és a külföldi vendégforgalom együttesen – a vendégéjszakák száma alapján – 1998-ban 13%-kal haladta meg az 1994. évi, 2001-ben viszont csak 8,2%-kal volt magasabb, mint 1998-ban.

A gazdaság egyensúlyi helyzete

Külkereskedelmi egyenleg

A külkereskedelmi mérleg hiánya az 1994. évi 3,9 milliárd dollárról 1998-ban 2,7 milliárd dollárra csökkent, a passzívum exporthoz viszonyított aránya mindössze 11,7% volt az 1994. évi 36%-kal szemben.

A jelenlegi kormányzati ciklusban a külkereskedelmi áruforgalom passzívuma 2000-ig folyamatosan évről évre nőtt, és elérte a 4 milliárd dollárt. A hiány exporthoz viszonyított aránya 14,1%-ra nőtt.

A külkereskedelmi egyenleg rohamos romlását az okozta, hogy az import növekedése, a mennyiségi folyamatoktól eltérően, folyó áron mérve, meghaladta az export növekedését. Az olajár-robbanás miatt az energiahordozók behozatali többlete 1999-ről 2000-re a duplájára nőtt, ugyanakkor a hagyományos ellentétel, az élelmiszerek forgalmában az aktívumunk – dollárban számítva – csökkent.

2001-ben 5%-kal növekvő import és 8,6%-kal növekvő export mellett a negatív egyenleg 3184 millió dollár volt, kisebb, mint az előző év azonos időszakában. A passzívumnak az exporthoz viszonyított aránya is visszaesett 10,4%-ra. A csökkenés mögött elsősorban mennyiségi folyamatok álltak, de hozzájárult a cserearányok javulása is. A behozatal átlagos egységérték-indexe közel egy százalékponttal alacsonyabb volt, mint a kivitelé. E javulás ára a csökkenő ipari beruházás és a következő hónapokban várhatóan visszaeső export.

A külkereskedelmi passzívum az export százalékában

Fizetési mérleg, adósságállomány

Az előző kormányzati ciklus négyéves időszakában az ország külső pénzügyi egyensúlya évről évre javult. A folyó fizetési mérleg hiánya 1998-ban 2 milliárd euró volt, az 1994. évi 3,3 milliárd eurós deficittel szemben.

A stabilizációs program eredményeként már 1995-ben az előző évinél mintegy 40%-kal kisebb hiány alakult ki, és a deficit mérséklődése 1996-ban és 1997-ben folytatódott. 1998. utolsó negyedében ez a folyamat megállt, három hónap alatt több mint 815 millió euró deficit keletkezett. Ebben külső és belső tényezők egyaránt szerepet játszottak. A gyengülő külső konjunktúra következtében a külkereskedelmi áruforgalom és a szolgáltatások egyenlege egyaránt romlott. Emelkedett az országból kiáramló tőkejövedelem összege is. A belső tényezők közül ki kell emelni a belföldi kereslet élénkülését, ami az import oldaláról járult hozzá a külkereskedelmi hiány növekedéséhez.

A pénzügyi mérleg (a finanszírozás) is kedvezően alakult az előző kormányzati ciklusban. A magyarországi közvetlen tőkebefektetések összege az 1994. évi 1 milliárd euróról 1995-ben a kiemelkedően nagy összegű privatizációs bevételek hatására 3,5 milliárd euróra emelkedett, majd az ezt követő években 2 milliárd euró körüli összeget tett ki.

1999-ben a folyó fizetési mérleg hiánya az előző évivel azonos nagyságú, 2 milliárd euró lett. 2000-ben a hiány, elsősorban a szolgáltatások növekvő aktívumának köszönhetően, 1434 millió euróra csökkent, és ez a csökkenő tendencia 2001-ben is folytatódott. A folyó fizetési mérleg hiánya 2001-ben 1248 millió euró volt, 186 millió euróval kevesebb az előző évi hiánynál. A javulás részben a szolgáltatásoknak, ezen belül különösen az idegenforgalomnak, valamint az importdinamika visszaesésének köszönhető. Megemlítendő, hogy az MNB számbavételi módszere itt mutatja ki a lakosság valutabeváltását is, amely az euró bevezetésével összefüggésben feltehetően meghaladja a szokásos mértéket, így az adat némileg torzít.

Az előző kormányzati ciklusban, az összehangolt fiskális és monetáris politika eredményeként, 1998. végére sikerült a *bruttó adósságállománynak* a GDP-hez viszonyított arányát az 1994. évi 66,5%-ról 55,8%-ra mérsékelni.

Az ország nettó adósságállománya a GDP százalékában

A jelenlegi ciklusban ellentétes folyamat játszódott le, a nettó adósságállomány minden évben emelkedett. 1999-ben 5,7 milliárd euróval, 2000-ben, a folyó fizetési mérleg hiányának csökkenése ellenére, 4 milliárd euróval nőtt az ország külföldi adóssága. 2000-ben a közvetlen tőkebefektetések és a tulajdonviszonyt megtestesítő portfólió befektetések együttes összege (a nem adóssággeneráló finanszírozás) jelentősen visszaesett, mindössze 173 millió euró volt. 2001-ben a nettó adósságállomány tovább nőtt, az év végén 37,8 milliárd euró volt, 4,8 milliárd euróval több az egy évvel korábinál. A nettó adósságállomány ugyanekkor 11,8 milliárd eurót tett ki, 300 millió euróval kevesebbet, mint egy évvel azelőtt.

Az államháztartási mérleg

Az előző ciklusban az államháztartás hiánya a GDP-hez mérve az 1994. évi 8,4%-ról 1998-ra 6,3%-ra csökkent. Az államháztartás konszolidált bevételeinek aránya a GDP-hez képest az 1994. évi 52,2%-ról folyamatosan mérséklődött, 1998 végén a jövedelemcentralizáció mértéke 40% volt. A konszolidált kiadások aránya ugyanezen időszakban a GDP 60,6%-áról annak 47%-ára csökkent. Így az államháztartás újraelosztó szerepe kisebb lett.

Ezzel szemben – a kormányzati állításokkal ellentétben – *a jelenlegi ciklusban nőtt az állam jövedelem-újraelosztó szerepe.* 2000-ben az államháztartás bevételeinek a GDP-hez viszonyított aránya 1998-hoz képest 3 százalékponttal, 43%-ra emelkedett. Az államháztartás gazdálkodását tükröző mérleg egyenlege 1999-ben 392,3 milliárd forint, 2000-ben 442,2 milliárd forint hiányt mutatott. 2000-ben az éves hiány egyne-

gyede december végén keletkezett, amikor a kormány a költségvetési törvény megsértésével és az államháztartási törvény rendelkezéseivel ellentétesen mintegy 100 milliárd forintot külön számlára helyezett, és gyakorlatilag átvitte 2001-re, többek között az ÁPV Rt. tartalékainak feltöltésére és az MFB Rt. tőkejuttatására fordította.

Az államháztartás statisztikai adatainak módszertani háttere nem felel meg a nemzetközi szabványoknak. Az utóbbi három évben a kiadások évek közötti átcsúsztatása (pl. az állami pénzalapok pénzmaradványáé), a nem az adott év gazdálkodásához kapcsolódó bevételek szerepeltetése (pl. a társadalombiztosítás vagyoneértékesítése: 57 milliárd forint, a hírközlési koncessziós díjbevétel: 37 milliárd forint) miatt a költségvetési hiány időbeli összehasonlíthatósága is kérdéses. Becslések szerint *a valódi hiány 2001-ben meghaladta a GDP 5%-át*, amely önmagában is igen kedvezőtlen, de különösen a romló tendencia ad okot az aggodalomra.

Áralakulás

A gazdaság 1996. évi stabilizációja után, összehangolt monetáris és fiskális politika mellett, adott volt a lehetőség arra, hogy a kormány az infláció mérséklését célozza meg. Az előző ciklusban ez a fontos gazdaságpolitikai célkitűzés sikeresen teljesült, és az éves fogyasztói áremelkedés az 1995. évi 28,3%-ról 1998-ig fokozatosan 14,3%-ra mérséklődött, mértéke évről évre 4-5 százalékponttal kisebb lett.

A fogyasztói árak változása az előző évhez képest

1999 júliusában az áremelkedés ütemének mérséklődése megtorpant, és a 12 havi árváltozást mérő indexszámok az év második felében enyhe felfelé irányuló hullámzást mutattak. Az okok közül ki-

emelendő a világpiacon olajárak emelkedésének hatása, illetve a feldolgozatlan élelmiszerek ártrendjének előző évvel ellentétes irányú mozgása. 2000-ben már egyre jelentősebb szerepet játszottak az árindex emelkedésében a belső tényezők, így az inflációs várakozások, amelyek arra vezethetők vissza, hogy a kormányzat évről évre tudatosan alultervezte az inflációt. A várakozások negatív hatása jól tükröződött a versenyszektor béreinek a dinamikájában, és jól tetten érhető a szolgáltatások áralakulásában.

2001 első félévében sem csökkent az infláció mértéke. Júniusban a 12 havi áremelkedés 10,5% volt, magasabb, mint 2000 decemberében. Júliustól azonban egy új dezinflációs folyamat vette kezdetét, és 2001 végére a 12 havi áremelkedés mértéke 6,8%-ra csökkent. Az infláció mérséklődését az olajárak csökkenése, a forint árfolyamának az erősödése és a mezőgazdasági termények (gabona, gyümölcsök) árcsökkenése eredményezte. Az év egészét tekintve az áremelkedés mértéke még így is 9,2% volt.

A külföldi tulajdonú vállalkozások számára az üzleti környezet kiszámíthatatlanná vált. A néhány nagy tőzsdei céget alapvetően érintő kormányzati döntések, a külföldi befektetésekkel szembeni hangulat erősödése, az ár- és bérfolyamatokra vonatkozó kormányzati előrejelzések hiteltelensége ebben lényeges szerepet játszott. A megrendült bizalom jó fokmérője a befektetők kivonulása a hazai értéktőzsdéről, ahol nem csupán a részvények árfolyama csökkent, de a tőzsdei forgalom is a korábbi töredékére esett vissza.

Átlagos napi forgalom a Budapesti Értéktőzsde azonnali piacán

Év	Napi forgalom milliárd Ft
1998	55,8
1999	64,0
2000	33,9
2001. II. negyedév	12,2

Foglalkoztatás, keresetek, jövedelmek

A munkaügyi kérdések vizsgálata előtt érdemes kitérni arra, hogy a rendszerváltást követő első két kormányzati ciklusban a kormányok a felgyülemlett problémákat áldozatokkal járó reformlépésekkel igyekeztek orvosolni. A harmadik ciklus kormánya a szükségessé váló reformokat elmulasztotta. Ehelyett az előző kormány sikeres gazdaságpolitikájának eredményeként beindult növekedési konjunktúrát meglóvágolva, annak eredményeit kisajátítva megkezdte a kiszámíthatóság, a jobbiztonság, a demokratikus versenyszabályok épületeinek lerombolását. Lépéseinek hatása kiterjed az egész vállalati szférára, de különösen a védekezésre kevésbé képes kis- és középvállalati

körre. Ilyen kormányzati lépések példászerűen: az áfa-visszaigénylés szigorítása (az igénylés időtartamának megnyújtása); a minimálbér 80 százalékos emelésének kikényszerítése világgazdasági dekonjunktúra idején; törvényekkel ellentétes beavatkozás az árképzésbe; a forint rosszul időzített felértékelése, amely éppen az exportra dolgozó kisvállalkozások jövedelmezőségét érintette különösen hátrányosan; az élőmunkát terhelő elvonások beígért csökkenésének az elmaradása; a tőkepiac megingatása; a versenytörvények semmibe vétele stb. Ehhez járultak a megfélemlítés, a fenyegetések eszközei, pl. annak kilátásba helyezése, hogy a mobil-telefonbeszélgetésekből „kiszűrjük” a magánbeszélgetéseket stb.

Elkezdődött a jogbiztonság világából egy másik világba – a Balkán irányába – való sodródásunk. Mindez – a világgazdasági dekonjunktúra hatásaival együtt – közvetve, áttételesen rányomja a bélyegét a munkaügyi és a jövedelmi viszonyokra is.

Foglalkoztatottság

A rendszerváltást követő válság érthetően a foglalkoztatottság visszaesésével és a munkanélküliség igen magas arányával járt: a nyilvántartott munkanélküliek száma 1994-ben meghaladta a 600 ezer főt.

Az 1995. évben végrehajtott stabilizációs intézkedések hatására megindult kiegyensúlyozott gazdasági növekedés nyomán, az 1996. évi mélypont után, megkezdődött a foglalkoztatottak számának 2001. évig tartó lassú bővülése, a munkanélküliségi ráta mérséklődése. Az aktivitási ráta (a gazdaságilag aktívak aránya a teljes 15–74 éves népességhez viszonyítva) is javulni kezdett.

A 15–74 éves népesség gazdasági aktivitásának néhány mutatója

Év	Foglalkoztatottak száma előző év = 100	Aktivitási ráta	Munkanélküliségi ráta százalék
1996	99,2	51,8	9,9
1997	100,0	51,2	8,7
1998	101,4	51,7	7,8
1999	103,1	53,1	7,0
2000	101,0	53,5	6,4
2001	100,2	53,3	5,7

A foglalkoztatottak számának bővülése a gazdasági növekedés természetes következménye. Nagy szerepük volt az évtized közepén beindult feldolgozóipari fejlesztéseknek, zöldmezős beruházásoknak, a szolgáltatási szektor dinamikus bővülésének stb. 2001 utolsó negyedévében a lassuló növekedés is leállt, és csökkenésbe váltott át.

TANULMÁNYOK

A 15–74 éves népesség gazdasági aktivitásának néhány mutatója

A foglalkoztatottak számának alakulása negyedévenként, 2001

Előző év azonos negyedév = 100

I. negyedév	101,4
II. negyedév	100,6
III. negyedév	100,3
IV. negyedév	98,8

A tavalyi évben 79 ezerrel csökkent a foglalkoztatottak száma, ugyanis ennyivel kevesebb foglalkoztatottat regisztrált 2001 decemberében a statisztika, mint az előző év utolsó hónapjában. Az alkalmazásban álló teljes munkaidős foglalkoztatottak száma már 2001. második félévében sem érte el 2000. évi szintet. A szemmel látható tendenciaváltozás részben a gazdasági növekedés lelassulásának tulajdonítható, de nem kis szerepe volt a minimálbér átgondolatlan emelésének is. Ez utóbbi főleg a költségekre különösen érzékeny kis- és középvállalkozásoknak okozott nehézségeket. A múlt éven belül a munkaügyi folyamatok fokozatosan változtak. A versenyszférában csökkenni kezdett a teljes munkaidőben foglalkoztatottak száma, miközben egyre többen dolgoznak – legalább is hivatalosan – részmunkaidőben. Ez a tendencia nyilvánvaló következménye a 2001. januárban bevezetett minimálbérnek. Azaz a kormányzati kommunikáció, amely a kedvezőtlen hatásokat tagadta, részben idő előtti volt, részben nem valós adatokon alapult. Ez a helyzet azért is figyelemre méltó, mert a 2002 januárjától érvényes 50 ezer forintos minimálbér ezeket a kedvezőtlen tendenciákat

szükségszerűen hatványozottan maga után vonja, természetesen nem azonnal, hanem bizonyos idő elteltével.

A gazdasági aktivitás, amelynek szintjét az aktivitási ráta fejezi ki, 1998-tól 2000 végéig nőtt, azóta ez a mutató is érzékelhetően csökkent, a 2000. decemberi 54,1%-ról tavaly decemberre 52,8%-ra, pedig ez az arányszám európai összehasonlításban rendkívül alacsony. Az Európai Unió tagországainak többségében az aktivitási ráta eléri vagy megközelíti a 60 százalékot. Nálunk egyebek között az ún. passzív munkanélküliek viszonylag nagy száma – mintegy 100 ezer fő – rontja az aktivitási arányt. Becslések szerint kb. 300 ezer fővel kellene bővülnie a foglalkoztatottak számának ahhoz, hogy a gazdasági aktivitásban felzárkózunk az Európai Unióhoz.

A munkanélküliek száma a konjunktúra hatására gyors ütemben csökkent: 1996-ban arányuk a gazdaságilag aktívak körében megközelítette a 10 százalékot; ez az arány mára 6 százalék alá süllyedt. Ez kedvezőbb, mint az Európai Unió átlaga. Ugyanakkor a munkaügyi statisztika adatai szerint a munkaerőpiacról távol maradó megfelelő korú népesség körében 2001 szeptemberében volt 648 ezer olyan személy, aki nem tanuló, nem nyugdíjas és nem vett igénybe gyermeknevelési ellátást sem, azaz más okból nem szerepelt a foglalkoztatottak és munkanélkülieket tartalmazó munkaerőpiac regisztrált szereplői között, és értelemszerűen nem fizetett társadalombiztosítási járulékot sem.

A legfrissebb adatok szerint 2001. november és 2002. január közötti három hónapos periódusban a munkanélküliségi ráta 5,6% volt, amely nemzetközi összehasonlításban is igen kedvező, és 0,3%-kal kisebb az egy évvel korábbi hasonló periódus átlagánál; igaz, a szeptember–novemberi időszakhoz képest a ráta minimális mértékben, 0,1%-kal nőtt. A látszólagos ellentmondás tehát a foglalkoztatottak számának és a munkanélküliségi rátának az egyidejű csökkenése demográfiai okokra és a magyar munkaerőpiac elmúlt évtizedben kialakult sajátosságaira vezethető vissza. Az egyik kérdés a munkanélküliségi ráta értelmezése. Az adatok forrása a KSH havi rendszerességgel végzett, mintegy 32 ezer háztartásra kiterjedő mintavételes adatfelvétele, ahol munkanélkülinek a – nemzetközi ajánlásnak megfelelően – azokat a válaszadókat tekintik, akik az adott héten nem rendelkeztek munkával, ugyanakkor aktívan kerestek munkát és adott helyzetben két héten belül munkába is tudnának állni. Ez a definíció ugyanakkor leszűkíti a munkanélküliek körét, mert a jelentős regionális különbségek mellett sok településen a munkával nem rendelkezők reménytelennek érzik, hogy adott körülmények között munkát találjanak, így nem tartoznak statisztikailag ebbe a körbe. Bizonyos értelemben ezt támasztják alá a tavalyi népszámlálás nemrég nyilvánosságra hozott adatai is. A 2001. február elsejei állapotra vonatkozó teljes körű adatfelvétel szerint a munkanélküliségi ráta országosan 10,2%, amely mindenképpen pontosabb, mint a mintavételes eljárással készített statisztika. A népszámlálás ugyanazokat az igen jelentős területi különbségeket mutatja, mint a folyamatos felmérés adatai. Ezek sze-

rint az Észak-magyarországi régióban a munkanélküliségi arány 16,4%, az Észak-alföldiben 16,3%, de a Dél-dunántúliban is 11,5%. A megyék között *Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a munkanélküliségi ráta 19,6%, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 19,1%, Hajdú-Bihar megyében 15,3%, Jász-Nagykun-Szolnok megyében 14,2%, Nógrádban 13,7%, Békésben 13,1%, de még Somogy megyében is 12,2%.*

A másik tényező, amely a munkanélküliségi rátát befolyásolja az, hogy kik kerülnek ki a gazdaságilag aktív népesség köréből. Az elmúlt évtizedben a középkorúak számára a menekülés egyik útja az inaktívvá válás idő előtti nyugdíjazással vagy a rokkanttá nyilvánítással. Már a 2000. évben látszott a folyamat erősödése, mert ebben az évben 13%-kal többen kerültek rokkant nyugdíjba, mint a megelőző évben, és a tavalyi évben további 3,2%-kal nőtt az új rokkantsági nyugdíj megállapítások száma. A rokkantsági nyugdíj természetesen a lakosság kritikus egészségi állapotát tükröző probléma, amely a hátrányos helyzetű rétegeket különösen sújtja. De adatok arra is rámutatnak, hogy a rokkantsági állományba helyezés a munkaerő-piacról történő menekülés útja is. Ezt támasztják alá azok az adatok, melyek szerint a tavalyi évben országosan az új nyugdíj-megállapítások pontosan egyharmada volt rokkantsági nyugdíj, míg Észak-Magyarországon 56,1%-a, Dél-Alföldön 57,9%-a, az Észak-alföldi régióban pedig 56,9%-a. Ha a megyék adatait nézzük, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében az összes új nyugdíj-megállapítás 62,6%-a, tehát csaknem kétharmada rokkantsági nyugdíj volt. Ezek a magas arányok túlmutatnak a kétségtelenül súlyos és láthatóan nem javuló népegészségügyi problémákon, és a nehezedő munkaerő-piaci helyzetre, a munkanélküli járadék folyósítási időtartamának problémájára, összességében a cinikus kormányzati magatartás következményeire utalnak.

A munkanélküliek helyzetének alakulására az is rányomja a bélyegét, hogy a jelenlegi kormányzati ciklusban nem alakult ki a jövedelempótlás időtálló és kiszámítható rendszere sem. Tíz évvel ezelőtt pl. a munkanélküliek kétharmada kapott járadékot, 2000-re ez az arány egyharmadra zuhant. Mára a foglalkoztatáspolitikai szervezete és forrásai annyira szétaprózódtak, hogy követhetetlen: mennyi forrás jut munkaerő-piaci eszközökre. Csak annyi biztos, hogy 2001-ben érzékelhetően csökkent a járadékosok és segélyezettek száma, 2001. negyedik negyedévében már nem érte el a munkanélküliek 45%-át sem, míg az ellátásban nem részesülő munkanélküliek száma gyarapodott.

Keresetek, jövedelmek

Az előző kormányzati ciklus elején elkerülhetlenné vált gazdaságpolitikai fordulat a társadalomtól áldozatokat követelt, de eredményei meglepően gyorsan jelentkeztek; már 1997-ben érzékelhető volt a gazdasági konjunktúra, sikerült növekedési pályára állítani a gazdaságot úgy, hogy közben az egyensúly is javult.

A fordulat következményeként átmenetileg romlottak az életszínvonal alakulását kifejező mutatók, de a reálkeresetek már 1997-ben, a lakosság fogyasztása reálértékben pedig 1998-ban dinamikus növekedésnek indult. A jelenlegi kormányzati ciklusban a gazdasági növekedés tovább folytatódott, de a keresetek, a jövedelmek és a fogyasztás reálértékének bővülése lelassult. Kivételt képez a 2001. év, amikor a kormányzat a választásokra gondolva „osztogatni” kezdett.

Az életszínvonalra jellemző fontosabb mutatók

Év	GDP termelése	Háztartások fogyasztása	Reálkereset	Reáljövedelem	Előző év = 100 Reál-fogyasztás
1994	102,9	99,8	107,2	102,7	100,1
1995	101,5	92,9	87,8	94,7	93,2
1996	101,3	96,6	95,0	99,5	96,9
1997	104,6	101,7	104,9	101,1	102,1
1998	104,9	104,9	103,6	103,8	105,3
1999	104,2	104,6	102,5	101,1	105,1
2000	105,2	103,3	101,5	102,0*	104,6*
2001	103,8	104,5	106,4	..	..

* Számított, részben becsült adat.

Az adatok egyik jellegzetessége a reálkeresetek (az alkalmazásban állók legfőbb jövedelmi forrása) növekedési ütemének 1998-tól kezdődő, 2000-ig tartó monoton csökkenése; 2000-ben a növekedés alig közelítette meg az érzékelhetőség küszöbét. Közben a társadalom mélyebb rétegeiben jelentős folyamatok zajlanak le: *a keresetek és a jövedelmek további, erőteljes differenciálódása.*

A differenciálódásnak több metszete is van: a fizikai és szellemi foglalkozásúak, a férfiak és nők, különböző foglalkozási ágak, a gazdaságilag aktívak és a nyugdíjasok stb. A folyamatok alakulásában jelentős szerepet játszik *a kormányzat torz adó- és jövedelempolitikája: az egyébként is jómódú rétegek támogatása, s a kevésbé tehetősek további elszegényedése.*

Ez a keresetek differenciálódásában is jól nyomon követhető.

Néhány kereseti arányszám

Megnevezés	Havi nettó átlagkereset a nemzetgazdasági átlag százalékában	
	1995	2000
Fizikai foglalkozású férfi	88,1	81,9
Fizikai foglalkozású nő	67,3	64,1
Szellemi foglalkozású férfi	158,3	170,9
Szellemi foglalkozású nő	107,7	110,4
Nemzetgazdasági átlag	100,0	100,0
Nemzetgazdasági átlag, Ft/hó	26 637	55 650

TANULMÁNYOK

Mint látható, az eleve rosszabb kereseti helyzetű rétegek pozíciója tovább romlott. Meg kell azonban jegyezni, hogy a kormányzat lehetőségei a kereseti arányok befolyásolására korlátozottak, a munkaerőpiaci mozgások és tényezők szerepe az erősebb. Nézzünk ezért olyan területet, ahol a kormányzaté a döntő szó: nézzük meg a költségvetési szférát.

A költségvetésből gazdálkodó intézmények körében érthetően nem a fizikai-szellemi arányok a kérdésesek, hanem az ágazati arányok, különös tekintettel az egyre jobban kieleződő kereseti viszonyokra az oktatás és az egészségügy, valamint a többi ágazat között. Ebben a körben a szellemi foglalkozásúak keresetének alakulására fordítjuk a figyelmünket, elsősorban a keresetek reálértékének változására.

A szellemi foglalkozásúak nettó havi keresetének alakulása

Ágazat	Nettó kereset, Ft 1998	Nettó kereset, Ft 2001	Nominálérték változás, 1998 = 100	Reálérték
Szellemi foglalkozású összesen	58 536	85 867	146,7	111,2
Ebből: közigazgatás, társadalombiztosítás	61 121	96 575	158,0	119,8
oktatás	43 964	66 332	150,9	114,4
egészségügy, szociális ellátás	41 483	58 042	139,9	106,7
humán-egészségügy	42 788	61 293	143,2	108,6

Megjegyzés: a fogyasztói árindex 2001/1998: 131,9

Ha ennél is hosszabb időszakot vizsgálunk, a reálérték-változás szerint az egészségügyben hat év alatt alig javultak a keresetek, és az oktatásban is lényegesen elmaradtak az átlagostól.

Ilyenformán a rendszerváltás vesztesei közé felsorakozott a pedagógus- és az orvostársadalom is. Az egészségügyben például a szellemi foglalkozásúak nettó keresete 1995-ben a szellemiek nemzetgazdasági átlagának 82 százalékát tette ki, 2001-ben pedig 68 százalékát: a változás zuhanásszerű.

Itt nem arról van szó, hogy valamilyen spontán folyamatot a kormányzat nem volt képes kedvező irányban befolyásolni. Inkább arról, hogy *a kormánynak nincs távolatos társadalompolitikája, hiányzik a készség és a képesség az oktatásban és az egészségügyben felgyülemlett súlyos problémák megoldására.*

Az 1995-ben megkezdett stabilizációs folyamat oltárán ismeretesen a nyugdíjasok is súlyos áldozatokat hoztak. Egyetlen évben (1996-ban) a nyugdíjak reálértéke kb. 10 százalékkal csökkent. Az előző ciklus utolsó évében, 1998-ban kezdődött meg a nyugdíjak reálértékének a visszapótlása.

A nyugdíjasokra vonatkozó fontosabb adatok

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001. január
Nyugdíjasok száma, ezer	3027	3082	3123	3157	3141	3103	3116
Átlag nyugdíj, Ft/fő/hó	16 030	18 113	21 473	26 105	29 639	32 986	35 405
Átlagnyugdíj/átlagkereset, %	61,9	59,3	56,3	57,8	59,2	59,1	..
Átlag nyugdíj nominálértéke, előző év = 100	114,7	113,0	118,6	121,6	113,4	111,3	113,6
Átlag nyugdíj reálértéke, előző év = 100	97,4	89,5	100,3	106,4	103,2	101,3	103,2
Összes nyugdíj/GDP, %	10,4	9,7	9,4	9,8	9,8	9,5	..

A táblázat szerint 1998-ban az előző évhez képest az átlagnyugdíj 4600 Ft-tal, nominálisan 21,6 százalékkal, reálértékben 6,4 százalékkal növekedett. Ebben az évben javult a nyugdíjatlagnak az átlagkereset-hez, a kifizetett összes nyugdíjnak a GDP-hez viszonyított aránya is. Ez a folyamat (a nyugdíjak növekedése) 1999-ben lelassult, 2000-ben pedig minimálisra zsugorodott; ebben az évben a nyugdíjasok relatív pozíciója (az átlagkeresethez és a GDP-hez viszonyított arány) romlott. Csak 2001-ben, a választások közeledtével igyekezett a kormányzat „korrekt” lenni.

Érdemes még egy metszetben kitérni a nyugdíjasok helyzetére. A statisztikai adatok szerint az átlagos inflációval számolva tavaly 6%-kal nőtt a nyugdíjak reálértéke; a korábbi hivatalos adatok ezt a közlést támasztották alá; ugyanakkor figyelembe kell venni a nyugdíjasok fogyasztásának szerkezetét, amely jelentősen eltér a többi rétegtől. Amíg a háztartások átlagos fogyasztásában az élelmiszerek részaránya ma már nem éri el az egynegyedét, addig a nyugdíjasok fogyasztásában ez a cikkcsoport egyharmadot képvisel. A háztartási energia az átlagos családi fogyasztásban 8,5%-ot, a nyugdíjasokéban 13%-nál is többet tesz ki. S a legnagyobb különbség érthetően a gyógyszerek fogyasztásában van: a nyugdíjasok összes kiadásán belül a gyógyszerek aránya több mint kétszerese az összes háztartás hasonló célú kiadásainak; az átlagos gyógyszerfogyasztás nem éri el a háztartások vásárlásainak 2%-át, míg a nyugdíjasok erre a célra az összes vásárlásukból több mint 4%-ot fordítanak. Ha megvizsgáljuk a kritikus árucsoportokat, így az élelmiszerárak változásának mértékét, a 2001. decemberi árak 9,5%-kal haladták meg az egy évvel korábbit; a háztartási energia árak is az átlagosnál nagyobb mértékben, 10,3%-kal nőttek ebben az időszakban. E kedvezőtlen helyzethez képest is a legkritikusabb a gyógyszerárak alakulása; e termékek árszintje decemberben 17,2%-kal haladta meg az előző decemberi értéket.

TANULMÁNYOK

Ugyanakkor a 2002 februárjában első ízben hivatalosan közzétett nyugdíjas fogyasztói kosár alapján számított árindex alátámasztja azt a számítást, mely szerint 1999-ben némileg csökkent a nyugdíjak reálértéke, míg a tavalyi évben a két évvel korábbihoz képest 4,5%-kal nőtt. Ez azt jelenti, hogy az elmúlt két évben átlagosan 2,2%-kal nőtt a nyugdíjak vásárlóértéke, ugyanakkor a tavalyi reálkereset emelkedés mértékét figyelembe véve a *nyugdíjasoknak tovább romlott a relatív jövedelmi pozíciója az aktív keresőkhöz képest.*

Azok a körülmények, illetve hatásuk, amelyek akár spontán módon, akár a kormányzat szándékai szerint a jövedelmi viszonyokat, köztük a jövedelem egyenlőtlenségeket alakították, leginkább a lakossági jövedelmek decilis-eloszlásában fejeződnek ki. A legkézenfekvőbb annak a kimutatása, hogy a lakosság összjövedelméből hány százalék jut a lakosság legszegényebb tizedének (első decilis), illetve a leginkább jómódú tizednek (felső decilis). Két év összehasonlítására van módunk: 1998 és 2000. Mint látni fogjuk, ez alatt a rövid két év alatt is jelentős differenciálódás ment végbe.

Részesedés a lakosság összjövedelméből, százalék

	1998	2000
Első tized	4,1	3,9
Tizedik tized	20,5	22,1

A különbség a két szélső érték között 1998-ban ötszörös volt, ez két év alatt 5,6 szerezre növekedett. Hasonló értékeket kapunk, ha havi átlagjövedelmekkel számolunk.

Átlagjövedelem, Ft/fő/hó

	1998	2000
Első tized	10 476	13 934
Tizedik tized	52 362	78 176
Első tized a tizedik tized százalékában	20,0	17,8

A jövedelem egyenlőtlenségek annak ellenére fokozódtak, hogy 1999-ben bevezették a családi adókedvezményt, amely éppen a sokgyermekes (ezért óhatatlanul szerényebb átlagjövedelmű) családok helyzetén volt hivatott javítani.

A *családi adókedvezmény szerepéről* a családi jövedelmekben jellegzetes képet nyújt a következő, 2000. évi adatsor:

	Első tized	Tizedik tized
Összes jövedelem, Ft/fő/év	167 210	938 083
Ebből:		
a családi pótlék aránya, %	22,4	0,7
a családi adókedvezmény aránya, %	2,7	0,2

Az adatok a következőkre világítanak rá:

– a 10. tizedben, tehát a jómódú, gazdag családok jövedelmében sem a családi pótléknak, sem az adókedvezménynek nincs számottevő hatása;

– az 1. tizedben a családi pótléknak jóval nagyobb szerepe van, mint az adókedvezménynek, annak ellenére, hogy a családi pótlék mértéke 1998 óta változatlan.

Meg kell jegyezni, hogy a családi adókedvezmény 2001-ben változott: két gyermek esetén megközelítette, három gyermek esetében már meghaladta a családi pótlék összegét. Megemlítendő továbbá, hogy a népesség legtehetősebb tizede és legszegényebb tizede közötti jövedelmekülönbségekre különböző számítások készülnek. A mintavételes eljárásokkal készült felvételek bizonyos korrekciókkal pontosított adatai szerint a felső és az alsó jövedelmi tized között a különbség ma már nyolcszoros. Jelen esetben nem ezt a számítást vettük alapul, hanem a KSH jövedelemadatát, hiszen ez esetben nem is a mérték, hanem a változás iránya érdekes, amely világosan mutatja a jelenlegi kormányzati ciklus időszakában bekövetkezett módosulás irányát és mértékét is.

A gyermekek után járó adókedvezmény sikerként történő elkönyvelése a társadalmi struktúra ismeretének hiányára vall. A háztartás-statisztikai vizsgálatok szerint tavaly 2200 ezer gyermek élt 1300 ezer családban. 650 ezer családban nevelkedett egy gyermek, míg két gyermeket neveltek 500 ezer, három gyermeket 180 ezer családban. Ha megvizsgáljuk azt is, hány kereső van ezekben a családokban, akkor azt mutatja ki a statisztika, hogy száz gyermekes családra átlagosan 145 kereső jut, tehát minden második gyermeket nevelő családban csupán egy kereső van. A családok gyermekszám szerinti összetételét is figyelembe kell venni, mivel jelentősek az eltérések. Az egygyermekes családokban száz családra 155 kereső jut, tehát az átlagnál alig valamivel több. A kétgyermekes családokban ez az arány hasonló, 151; ugyanakkor száz háromgyermekes családra átlagosan csupán 105 kereső jut, tehát a három gyermeket nevelő családok tipikusan egykeresősek, illetve sok olyan háromgyermekes család élt tavaly, amelyben nem volt aktív kereső.

Ezeknek az adatoknak az ismeretében kell megítélni a családtámogatási formák súlyát az egyes családok jövedelmi helyzetének az alakulásában, hiszen az adókedvezményt teljes egészében igénybe venni nem tudó családok anyagi kondícióit az egyéb ellátások, különösen a családi pótlék folyamatosan csökkenő reálértéke érinti érzékenyen.

Ez a demográfiai összetétel eleve megnehezíti sok család számára az adókedvezmény igénybevételét. Ez nem azt jelenti, mint amit a kormány képviselői állítanak, nevezetesen azt, hogy aki nem akar dolgozni, az joggal esik el a kedvezményektől. A gyermekes családok jelentős részében csak egy kereső van, és amennyiben ez a kereső akár diplomával rendelkező fiatal közalkalmazott, vagy a versenyszféra kis vagy közepes méretű vállalkozásánál dolgozó érettségizett fiatal, az adóalapja nem teszi lehetővé a reálkeresetet valóban érzékelhetően növelő adókedvezmény igénybevételét.

A statisztikai adatok alapján másik metszetben is vizsgálhatjuk a gyermekes családok helyzetét. A háztartásstatisztikai megfigyelések alapján az egyes családok jövedelme alapján felállítható az imént bemutatotthoz hasonló rangsor, amelyben az egy főre eső jövedelem nagysága alapján öt csoportba kerülnek a családok. Ha ezt a rangsort megvizsgáljuk, a legalacsonyabb keresetű ötödben él 800 ezer gyermek, a gyermekeknek több mint egyharmada. Ezek a családok egyáltalán nem tudják igénybe venni a gyermekek után járó adókedvezményt, számukra marad az értékét veszítő családi pótlék és a szintén nem növekvő reálértéket képviselő kiegészítő családi pótlék, a korábbi nevén rendszeres gyermekvédelmi támogatás. A jövedelmi helyzetük alapján a következő ötödbe tartozó családokban nevelkedik 550 ezer gyermek, a gyermekek csaknem egynegyede. Ezek a családok a körülményeiktől függően kisebb vagy nagyobb részben tudják igénybe venni az adókedvezményt, de mindenképpen legfeljebb részlegesen, hiszen ezekben a családokban a munkajövedelem nem éri el az országos átlagot. Összességében a családoknak e két csoportjában él a gyermekeknek több mint 58%-a. A harmadik jövedelmi csoportba tartozó családokban nevelkedik 400 ezer gyermek, a gyermekek 18%-a. Ezeknek a családoknak jelentős része, ha nem is teljes egészében, igénybe veheti jövedelme alapján az adókedvezményt. A jövedelmi helyzete alapján a következő két csoportba, tehát a rangsor szerint a felső negyven százalékba tartozó családokban összesen 550 ezer gyermek él, azaz a gyermekeknek kevesebb mint egynegyede. Ezekben a családokban teljes egészében igénybe tudják venni a gyermekek után járó adókedvezményt, és ezekben a makrostatisztikai átlagnál is jelentősebb mértékben nőtt tavaly a reáljövedelem.

Népesedési helyzet

A 2000. évben valamelyest javultak a népmozgalmi mutatók. Tíz év óta először nőtt az élveszületések száma, többen kötöttek házasságot, miközben csökkent a halálozások és a művi abortuszok száma. Ugyanakkor 10%-kal nőtt a csecsemőhalandóság. Az utóbbi mutatót leszámítva az adatok biztatóak voltak, még akkor is, ha a népmozgalmi események csak hosszú távon értékelhetők reálisan.

A magyar népesedési helyzet hosszú idő óta aggodalomra ad okot.

A termékenység szintje négy évtizede olyan alacsony, hogy nem biztosítja az egyszerű reprodukciót sem. Azóta kisebb-nagyobb megszakításokkal csökken az átlagos gyermekszámot kifejező teljes termékenységi arányszám. Ez a mutató közelíti meg legjobban adott naptári év adatai alapján a termékenység szintjét. Ez az arányszám az 1999. évi 1,29 után 1,33-ra nőtt, azaz elérte az 1998. évi szintet, de alacsonyabb maradt az előző négy év megfelelő mutatóinál; ezt követően tavaly ismét némileg csökkent e mutató, 1,32-re.

A magyar termékenység színvonalát az európai tendenciáknak mindenben megfelelő; gyakorlatilag egész Európa a népesség szűkített reprodukcióját eredményező születési mozgalmat regisztrál az utóbbi negyedszázadban, s ezt a kedvezőtlen folyamatot nem sikerült megváltoztatni a fejlett országok többségében az eddig tett intézkedésekkel sem. Ezért meglehetősen tudománytalan a kormányzat azon elképzelése, hogy rövidtávon gyökeres változtatást érhet el a népesezési folyamatok alakulásában. S ezért minősíthető dilettánsnak egyetlen év adataiból hosszabb távon ható következtetésekre jutni. Jellemző a kormányzati PR felületességére, hogy a 2000. évi szerény születésszám növekedését a kormány kiemelkedő családbarát politikájával hozta összefüggésbe, sőt annak nyilvánvaló bizonyítékként tételezte. Ehhez képest az adatok nem egészen ezt támasztják alá. A kormányváltás évében 97 300 gyermek született, 2000-ben valamelyest több, 97 600. Ugyanakkor a múlt évben ismét csökkent az élveszületések száma, előzetes adat szerint csupán 97 000 gyermek született. Egyébként ezekben az években is folyamatosan nőtt a házasságon kívüli születések részaránya, 1998-ban 71 400 gyermek született házasságból, 2000-ben 69 200, tavaly pedig már csak 67 600. *Azaz a születési többlet már 2000-ben is kizárólag a házasságon kívüli születések gyarapodásából adódott.* Ez a tendencia egyébként egész Európára jellemző; Magyarországon a házasságon kívüli termékenység részaránya az 1997. évben érte el a 25%-ot, tavalyelőtt 29% volt, a múlt évben pedig már 30,3%, amely nem tér el az Európai Unióban regisztrált átlagtól, csak az Unió országaiban nem szokásos a népesezési folyamatokhoz ideológiai indítással közelíteni.

Az előbbi gondolatmenetet támasztja alá a házassági mozgalom alakulása is. Tavalyelőtt kétségtelenül érzékelhetően nőtt a házasságkötések száma, habár a kormányzati sikerpropagandának ellentmond, hogy az – egyébként átmeneti – növekedés ellenére sem érte el 2000-ben az esküvők 48 100-as száma az 1996. évit sem. A tavalyi év – amelyről e tekintetben a kormányzat keveset beszél – mélypontot jelent a házasságkötésekben. 2001-ben mindössze 43 500 esküvőt regisztrált a statisztika, 10%-kal kevesebbet, mint az előző évben. Az adatok azt mutatják, hogy ebben az évben kevesebb házasságot kötöttek, mint 1917 óta bármikor a magyar népmozgalmi statisztika történetében. Ugyanakkor a tavalyi évben némileg emelkedett az előző évihez képest a válások száma is.

Az alacsony termékenység és a magas halandóság együttes hatá-

saként hazánkban egyedülállóan magas a népesség természetes fogyása. A fejlett országok népesedési helyzetére általában még a természetes szaporodás jellemző, annak ellenére, hogy ezekben az országokban hasonlóak a miénkhez a születési arányszámok. Ugyanakkor a halálzási arányszámok minden fejlett országban alacsonyabbak, sok országban pedig lényegesen alacsonyabbak, mint nálunk.

A halandóság szintje Magyarországon a hetvenes évek elejéig csökkent. Akkor megtorpant a javuló tendencia, és romlás következett be. Ekkor fordult a nemzetközi tendenciákkal ellentétes irányba a magyar halandóság, különösen a férfiak mortalitása. Az azt követő negyedszázadban nem sikerült változást elérni. Az 1993. év jelentette a mélypontot. Azóta valamelyest javult a helyzet és ezt a változást tükrözik az elmúlt három év adatai is; azaz szó sincs új tendenciáról. Ugyanis nem a halálzások számát kell nézni; a halandóság legjobban a születéskor várható átlagos élettartam értékével jellemezhető, amely szintetikus mutató, így nem függ a népesség pillanatnyi korösszetételétől. Ez a statisztikai jellemző pedig nem tükröz semmilyen tendenciaváltozást.

Az utóbbi néhány év kedvezőbb adatai ugyanakkor nem feledtetik, hogy a magyar mortalitás igen kedvezőtlen, a harminc éven felüli népességben jelenleg is rosszabb a helyzet, mint 30 évvel ezelőtt, sőt a 35 éves férfiak életkilátásai nem jobbak, mint háromnegyed évszázaddal korábban voltak.

Az elmúlt két évtizedben a 25 és 63 év közötti férfiak halandósága minden korcsoportban emelkedett. Ez a romlás oda vezetett, hogy az 50 és 64 év közötti korcsoportban 1993-ban magasabbak voltak a halálzási ráták, mint 1920–21-ben és – az Egészségügyi Világszervezet adatai szerint – ezek voltak egyébként a legmagasabb értékek az egész világon (a legszegényebb országoktól eltekintve, melyeknek adatai nem állnak rendelkezésre).

Van esély arra, hogy a magyar társadalom kilábaljon ebből az epidemiológiai válságból. A legutóbbi hét év adatai erre halvány reményt nyújtanak. Természetesen ehhez szükséges az életmód változása, az egészség értékének felismerése és nem utolsósorban a társadalom szándéka, hogy ezt anyagilag is kifejezze; az Egyesült Államokban a hazai össztermék 12,7%-át fordítják egészségügyi kiadásokra, Franciaországban 8,9%-át, Németországban 8%-át, Magyarországon pedig alig 6%-át, és ez az arány az elmúlt három évben csökkenő tendenciát mutat. Ezen belül érzékelhetően csökkent ebben a ciklusban az egészségügyi közkiadások aránya. 1998-ban a GDP 4,6%-át tették ki az államháztartás egészségügyi kiadásai, a következő évben 4,4%-át, 2000-ben már csak 4,2%-át, és feltehetően a tendencia hasonló volt a tavalyi évben is. Sőt egyedülálló módon a kétéves költségvetés előirányzata szerint ebben az évben az egészségügyi közkiadások még nominálértékben is csökkennek a tavalyihoz képest. Ezek az adatok legalább olyan jól jellemzik a kormányzat népesedéspolitikai törekvéseit, mint a hangzatos kijelentések.

A közbiztonság helyzete az adatok tükrében

A közbiztonság helyzetét a kormány hatalmas sikerként mutatja be. A statisztikai adatok már említett önkényes felhasználásának egyik jellegzetes példája a bűnügyi helyzetre vonatkozó adatok citálása. A bűnügyi statisztikában részben össze nem hasonlítható adatokat vetnek egybe, részben nem arra használják az adatokat, amelyre valójában szolgálnak.

Most éppen fetiszizálják az adott időszakban ismertté vált bűncselekmények számát, mert ez látszólag alátámasztja a mondanivalójukat. Természetesen, ha mást mutatnak ezek az adatok, akkor gyorsan váltanak. Az adott időszakban ismertté vált bűncselekmények száma eredetileg az egységes rendőrségi és ügyészségi bűnügyi statisztika mutatószáma, és azt a célt szolgálja, hogy követhető legyen általa a bűnüldöző szervek munkája. Ezért a bűncselekmények számbavétele ebben a statisztikai rendszerben akkor történik, amikor adott bűnügyben lezárják a nyomozást, tehát a bűnügy valamilyen formában a rendőrségtől átkerül az ügyészséghez. Így lehet ugyanis nyomon követni például a nyomozáseredményességet, vagy a különböző nyomozás befejezések ügyészség általi minősítését. Ugyancsak sajátossága ennek a bűnügyi statisztikának, hogy nem a bűnesetek számát rögzíti, hanem az elkövetett normasértések nyomozási munkáját követi nyomon, így egy olyan csalás sorozat, amelynek száz sértettje van, nem egy, hanem száz bűncselekményt képez ebben a rendszerben.

Ebből azonban az is következik, hogy ez a statisztika nem a bekövetkezésük időpontjában rögzíti a bűncselekményeket, hanem bizonyos időszak, néha több év elteltével. Ha ezt a mutatót más célra használják, az félrevezető lehet. Ráadásul a nyomozás befejezésének időpontja nem ragadható meg objektívan, az aktákat lehet esetleg tologatni, bizonyos időszakokat mentesíteni bizonyos bűncselekményektől, esetleg utólag megterhelni. Így ezek az adatok ezáltal a prekoncepció alátámasztására szolgálhatnak. Természetesen, mint minden esetleges statisztikai torzítás csak időlegesen sikerülhet, hosszabb távon ez törvényszerűen visszaüt. Ezt mutatják például a 2002. januári adatok is.

Az 1998. évi ismertté vált bűncselekmények számát azért alkalmazzák nagy gyakorisággal, mert abban az évben két olyan, egyébként egyenként kis értékre elkövetett csalás sorozat nyomozását fejezték be, amelyek önmagukban több mint százezer bűncselekményként szerepeltek az egységes rendőrségi és ügyészségi bűnügyi statisztikában. Így ez a statisztika 1998-ban 600 600 bűncselekményt regisztrált; ehhez képest valóban érzékelhetően csökkent az ismertté vált bűncselekmények száma a következő évben, mert akkor nem zártak le nyomozást hasonló sorozat ügyben. Így 1999-ben 505 700 bűncselekmény vált ismertté, a fenti logika szerint 15,2%-kal kevesebb az előző évinél.

A következő évre vonatkozóan már nem lehet ilyen egyszerűen kimutatni a további csökkenést, ebben az évben ugyan 450 700 bűn-

cselekmény vált ismertté, azaz újabb 10,9%-kal kevesebb. Ez valóban a kormány érdeme, hiszen kormányzati előterjesztésre módosította az országgyűlés a büntetőtörvénykönyvet, mely szerint kétszeresére nőtt a bűncselekményi értékhatár; ezáltal korábban bűncselekménynek minősített kisebb súlyú normasértések szabálysértéssé váltak. Ilyen esetben a statisztikai összehasonlítás a két év adatai között a szakma alapszabályaival ütközik, de ez a kormányt nem zavarja. A 2001. évben már nem is tudtak további csökkenést kimutatni, a tavaly ismertté vált 465 700 bűncselekmény 3,3%-os növekedést jelent. Sőt ennél nagyobb volt feltehetően a bűncselekmények számának emelkedése, ezért az utolsó hónapokban bizonyos nyomozásokat nem zártak le. Erről árulkodik a 2002. januári statisztika, ugyanis ebben a hónapban az előző fogalmak szerint 34 300 bűncselekmény vált ismertté, 4,6%-kal több, mint tavaly januárban, s ez utóbbi bűncselekményszámnak különösen a szerkezete utal a tudatos torzításra.

A hamisítás tehát visszaüt. A tavalyi évben az adatok kozmetikázása érdekében – úgy tűnik – bizonyos ügytípusokat tartottak vissza. A bűncselekményeken belül a súlyosabb megítélésű büntettek aránya januárban az általánosan regisztrált 4,6%-nál jóval nagyobb mértékben, 11%-kal nőtt, míg a vétségek száma nem változott. De ennél is árulkodóbb egyes kiemelt bűncselekmény csoportok meglepő növekedése. Az év első hónapjában 84%-kal több gazdasági bűncselekményt regisztráltak, mint tavaly januárban. A személygépkocsi lopások száma, amelyre oly büszke volt eddig a rendőri vezetés, januárban 67%-kal nőtt. A másik kritikus bűncselekmény, a kábítószerrel való visszaélés 65%-kal többször fordult elő, mint tavaly ilyenkor.

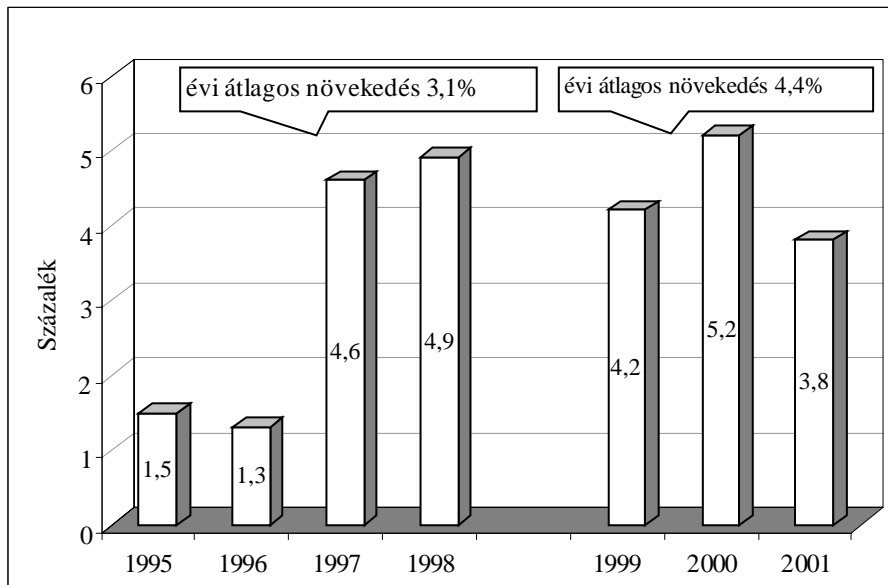
A közbiztonság alakulásának valóságos helyzetéről árulkodik az erőszakos és garázda jellegű bűncselekmények száma, amely 26%-kal nagyobb a tavaly januárinál; 19%-kal több közterületen elkövetett bűncselekmény vált ismertté a múlt hónapban, mint az előző évben ugyanekkor.

A közbiztonság helyzetére nem csak a 2002. januári adatok mutatnak rá. Mivel az összes ismertté vált bűncselekmény számra a már említett sorozat ügyek hatottak, az egyes bűncselekmény típusok adatai eddig is mutatták a negatív tendenciákat. Így a személy elleni bűncselekmények száma érzékelhetően nőtt, pedig ez a mutató jól jellemzi a közbiztonság alakulását; 1998-ban 18 900 személy elleni bűncselekményt követtek el, 2001-ben 20 900-t, azaz 12%-kal többet. Szintén nem megnyugtató, hogy e 3 év alatt 81,2%-kal nőtt az államigazgatás, az igazságszolgáltatás és a közelet tisztasága elleni bűncselekmények száma. A közbiztonság javulását nem támasztja alá, hogy a garázdaság bűncselekmények száma 1998-hoz képest a 2001. évben 11,5%-kal nőtt. Ebben az időszakban egyenesen megkétszereződött a visszaélés kábítószerrel bűncselekmények száma. Különösen aggasztó, hogy 2001-ben 8,6%-kal több rablást követtek el, mint 1998-ban; e bűncselekmény csoportban csak egy adat csökkent, a rendőrség felderítési mutatója, 44,3-ről 40,1-re. Ez utóbbi csupán kiragadott szám; a rend-

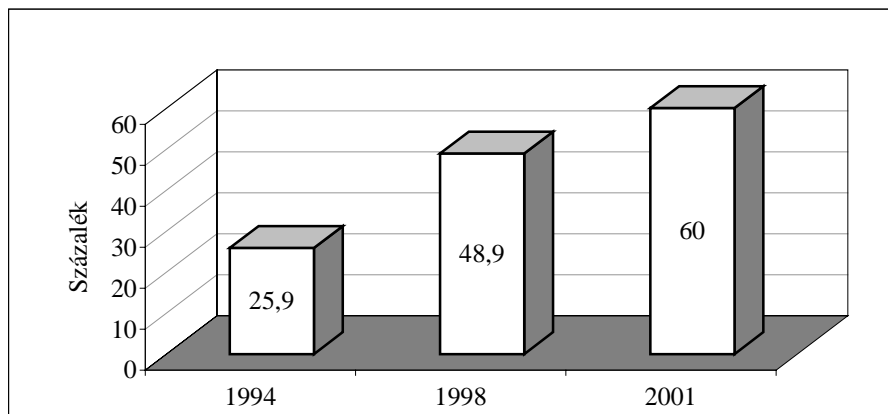
őrség felderítési mutatója a lakosságot közvetlenül érintő szinte minden fontosabb bűncselekmény típusnál érzékelhetően romlott 1998 óta. Az egyébként csökkenő számú betöréses lopásnál például 24,2-ről 21,6-re, a személygépkocsi lopásnál az amúgy sem túl magas 6,6-ről 5,5-re. Az előbbi bűncselekményeknél minden ötödik tettest, az utóbbiaknál csupán minden huszadik elkövetőt fogja el a rendőrség. Ez is szerves része a lakosság közbiztonság érzetének.

Végül talán általánosan is megállapítható, hogy stabil, kiszámítható, kevesebb konfliktust gerjesztő kormányzati politika szolgálná a gazdaság és a társadalom fejlődését. Így nem erodálna a nemzetközi bizalom, nem kerülne veszélybe az európai integrálódás folyamata. De az eltelt három és fél évben az elszalasztott lehetőségek mellett a legnagyobb gondot a társadalom kettészakadása, a szegénységnek a gazdaság állapotával semmiképpen sem indokolható feltűnő növekedése, valamint a demokratikus intézményrendszer kereteinek folyamatos, tudatos szűkítése okozta.

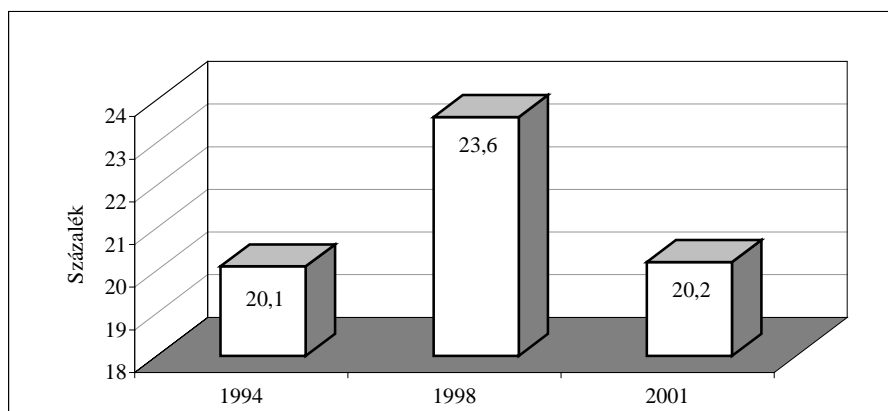
A GDP növekedése

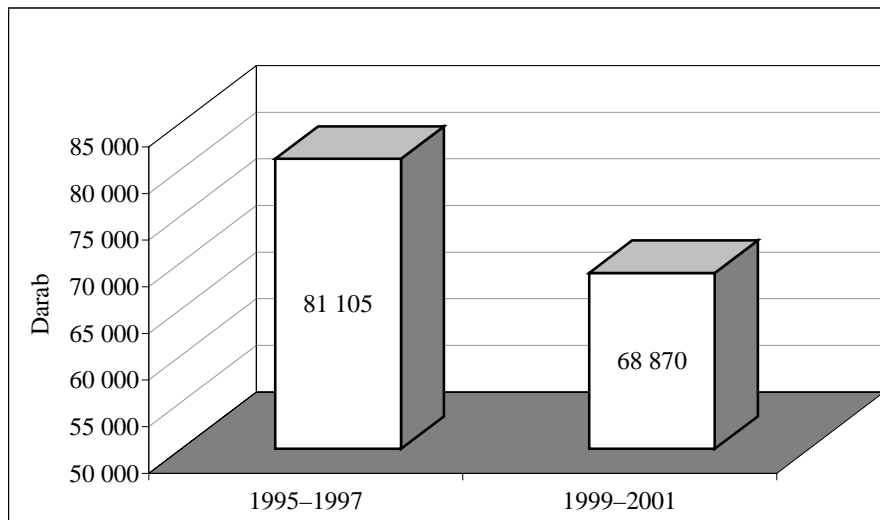
Az export a GDP százalékában

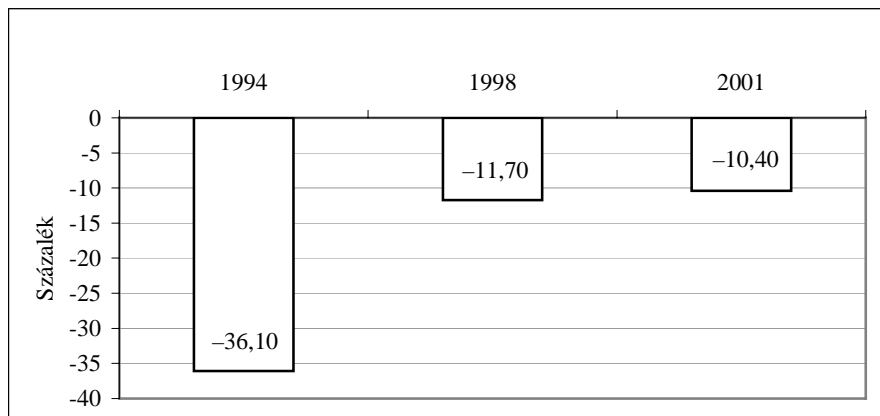
A beruházási ráta

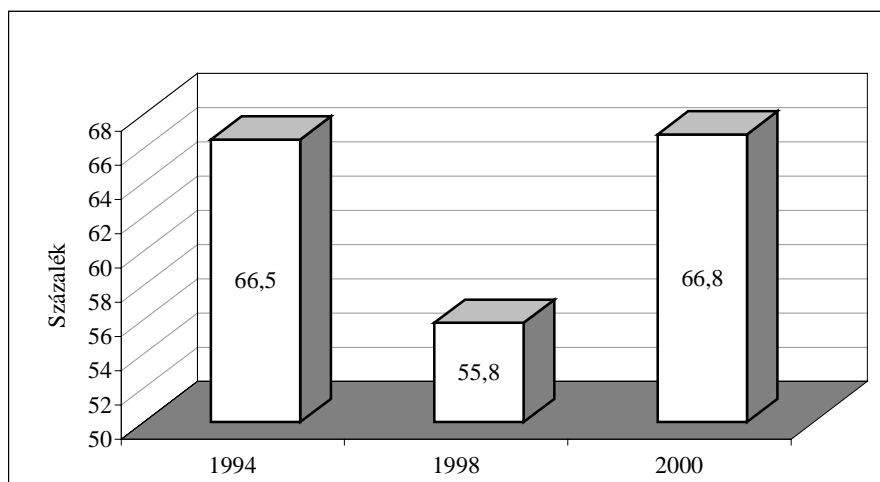
Lakásépítés

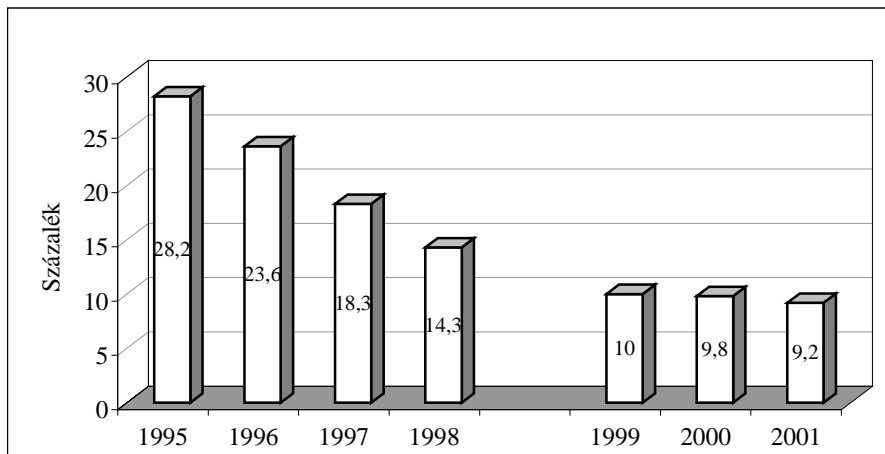
A külkereskedelmi passzívum az export százalékában

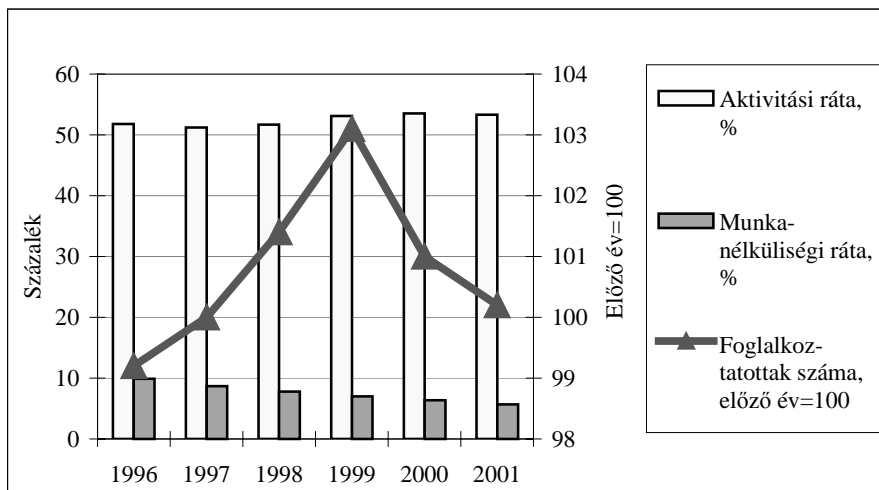
Az ország bruttó adósságállománya a GDP százalékában

A fogyasztói árak változása az előző évhez képest

A 15–74 éves népesség gazdasági aktivitásának néhány mutatója

FEKETE BERNADETT

A társadalom és a humanitás válsága: a fülöp-szigeteki utcagyerekekről

Jelen tanulmányomban szeretném bemutatni a fülöp-szigeteki utcagyerek-jelenség problémakörét, az adott történelmi-gazdasági helyzetben, felvázolva annak szocio-kulturális háttérét, az utcagyerekek élethelyzét. Olyan gyermekekről írok, akik legtöbbször rajtuk kívül álló okok miatt azzal szembesültek, hogy egyedül maradtak a problémáikkal: elhagyták a szüleik vagy éppen megszöktek az otthoni brutalitás, szegénység elől, kitéve magukat annak, hogy az utcán élve éheznek, s hogy megverik vagy megerősökölják őket. Segítséget várnak, ehelyett azonban azt tapasztalják, hogy a törvénynek és a társadalomnak teljesen kiszolgáltatottá váltak.

Bevezetés

Alábbi tanulmányom témája az 1998/99-es évben a Fülöp-szigeteken töltött szociális munkás gyakorlatomon szerzett tapasztalataimon és olvasmányaimon alapul. Egyéves tevékenységemet a Balay sa Gugma Street Children Project német alapítású non-profit szervezetnél végeztem, ahol utcagyerekekkel foglalkoztunk.

A fülöp-szigeteki tartózkodásom alatt Cagayan de Oro városában dolgoztam. Projektünknek három fő iránya volt: otthont, ellátást és szakmai képzéseket nyújtottunk az utcára került gyerekeknek, utcai szociális munkát végeztünk a huzamosabb ideig utcán élő gyerekek között, illetve gondoskodtunk a városi börtönbe zárt fiatalkorúakról és gyermekekről. Különböző kisvállalkozások létrehozásával – pékség, fém- és famegmunkáló műhely, varrás – és közösségi rendezvények szervezésével fontos közösségfejlesztő szerepet töltöttünk be a városrészben.

A főként külföldi partnerekkel együttműködő non-profit szféra mellett – amelyek működését egyre kevésbé segítik a filippínó törvények – szoros kapcsolatban álltunk egyházi szerveződésekkel, amelyek leginkább élvezik az állam és a társadalom támogatását. Az egyházi szociális intézmények nagy részben átvállalják az állami szociális

ellátó feladatokat: iskolák, nevelőotthonok, árvaházak, öregek otthona, anyaothonok, speciális intézmények létrehozásával.

Az egyházi szerveződésekén kívül betekinthessem állami szociális intézményekbe és projektekbe is. Az erős szervezeti hierarchia és a bürokrácia következményeként a szociális szolgáltatások inkább „dokumentarizáló” jelleget öltenek, semmint hogy a hatékony segítségnyújtás eszközét jelentenék. Ezek az állami szinten kevésbé támogatott projektek tükrözik a hierarchizált társadalom és az állam hozzáállását a szociális problémákhoz. Az állami szféra korrupciós botrányai hosszú évtizedek óta világhírűek.

A filippínó társadalom kultúrája és értékrendszere rendkívüli módon eltér az európai szemléletektől. Ennek megértéséhez sok segítséget kaptam attól a családtól, amely befogadott a kint töltött egy év alatt. Általuk és a projektben dolgozó munkatársaim vendégszerete révén ismerkedhettem meg a Fülöp-szigetek számunkra teljesen idegen tradícióival, hagyományaival, a vidéki falvak, a természeti katasztrófák sújtotta területek, és a kisebb szigetek életmódjával, problémáival.

Az ottani kultúrából és identitásból fakadó problémák megértéséhez először felvázolom az ország történelmi hátterét és politikai viszonyait. Ezután szeretném felvillantani a városokba áramlás néhány okát, kitérve a vidéki viszonyokra, problémákra, majd arra, hogy ezek a nagyvárosok mit tudnak kínálni és nyújtani e hatalmas embertömegek számára. Bővebben elemezném a fent említett folyamat hatásait a családokra és a gyermekekre vonatkozóan.

Ezt követően ismertetem a társadalom és az állam reakcióját az utcagyerek-jelenség problémáira, és egy állam által kidolgozott megoldási javaslatot mutatnék be. Az utcagyerekeket ugyanis, akik családi és gazdasági problémák következményeként deviáns magatartást vesznek fel, börtönbe zárják, együtt a sokszorososan visszaeső, felnőtt korú bűnözőkkel. A „rehabilitáció” ily módon egyre súlyosabb kényszerpályára viszi a gyermekeket és a fiatalokat.

Végül bemutatok egy olyan rehabilitációs programot, amit a non-profit szféra ajánl az utcagyerekek részére: megkísérli a társadalomba való reintegrációs folyamatok előmozdítását. A Balay sa Gugma Street Children Projectben egy évig töltöttem be vezetői és konzulensi funkciókat, s ezt a gyakorlatot szeretném felhasználni a projekt ismertetésénél.

A Fülöp-szigeteken zajló kulturális, társadalmi-gazdasági folyamatok megértéséhez nagy segítséget kaptam a Balay sa Gugma Street Children Project munkatársaitól, az őket támogató nemzetközi kuratóriumtól, a Cagayan de Oro városban található Xavier University szociológia szakos tanáraitól és egyéb szakemberektől, akikkel munkám során kapcsolatba kerültem. A szakirodalmat megpróbáltam úgy összeválogatni, hogy a problémakört minél szélesebb perspektívából vázolhassam fel.

Fülöp-szigetek: a gyarmatosított identitás¹

A Fülöp-szigetek őslakói, a *negrito* (aéta) törzsek a történészek szerint már 25 000 évvel ezelőtt megérkeztek Ázsiába. Kr. e. 1500–500 között több hullámban érkeztek bevándorlók Indokínából, majd Kr. e. 500–i. sz. 1500 között főként malájok telepedtek le a szigeteken. Animista törzsi társadalmakban, elszigetelt faluközösségekben éltek, ennek következtében a 14–15. századig nem jelent meg semmiféle államalkotó ideológia. A 15. századtól indult meg a muzulmán terjeszkedés a déli szigeteken.

Magellán volt az első európai hajós, aki partra szállt a Fülöp-szigeteken, 1521-ben. S bár Magellán a harcok során életét veszítette, újabb spanyol expedíciók után 1564-ben létrejött az első európai gyarmati telep. A szigetek gazdasági-társadalmi viszonyai jelentősen átalakultak: egyrészt bevezették a feudális nagybirtokrendszert, másrészt megjelentek a katolikus szerzetesrendek, s valóságos hadjárat indult a katolikus hit elterjesztéséért. A gazdasági és politikai élet meghatározó szereplője lett a katolikus egyház.

A 19. század második felében felerősödtek a nemzeti függetlenségi mozgalmak, s 1896-ban megindult a fegyveres szabadságharc a spanyol elnyomás ellen. A spanyol–amerikai háborút lezáró párizsi békeben Spanyolország lemondott a Fülöp-szigetéről, s az az Egyesült Államok fennhatósága alá került. Az ország széles körű önkormányzatot kapott az 1930-as években, választásokat tartottak, s új alkotmányt fogadtak el. Amerikai módra, a nyugati demokráciák példájára megkezdték átszervezni a spanyolok által hátrahagyott merev, hierarchikus struktúrákat.

A második világháború idején az ország japán megszállás alá került. A háború befejezése után tovább erősödtek a nemzeti felszabadító mozgalmak. 1946-ban a Fülöp-szigetek visszakapta teljes függetlenségét. Az Amerika-barát politika azonban tovább folytatódott.

Az 1965-ös választásokat Ferdinand Marcos nyerte, akit 1969-ben újra megválasztottak a kormány élére. 1972-től Marcos minden törekvése arra irányult, hogy a hatalmat saját kezében összpontosítsa: kihirdette a rendkívüli állapotot, s megszüntette a demokratikus kormányzási formát. Az 1970-es évek viszonylagos politikai stagnálásának köszönhetően több külföldi – főleg amerikai – cég jelent meg, s hatalmas tőkéket fektettek be a gazdaságba.

Marcos politikája ellen egyre határozottabban léptek fel az Amerika-ellenes kommunisták, s megszervezték a New People's Army (NPA) gerillákból álló hadseregüket. Szintén a Marcos diktatúra ellenségeinek számított a Moro National Liberation Front muzulmán

¹ Tomas D. Andres: *Understanding the Filipino*, New Day Publisher, Quezon City, 1987, 3–15. o.; Dürr Béla–dr. Veresegyházi Béla: *Ázsia története és földrajza*, Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1996, 121–124. o.; Árvai László: *Előzésben*, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1990.; Barbi Balázs: *Az ASEAN*, Kossuth, 1982.

szélsőségeinek szerveződése, amely célul tűzte ki egy önálló iszlám állam megalakítását a déli Mindanaótól a maláj Sabahig.

Az ún. elnöki rendeletekkel fenntartott diktatúra ellen 1986-ban népfelkelés tört ki, mely elsöpörte Marcos egyeduralmát. A visszakapott polgári demokratikus szabadságjogokkal élve Cory Aquinót választották elnöknek, az egyik ellenzéki politikus özvegyét.

Cory Aquino elnöksége nem váltotta be a nép által hozzáfűzött reményeket. Bár visszaállította a demokráciát, a demokratikus parlament intézményét és a független bíróságot, nem tudta ellenőrzés alá vonni a hadsereget és a feudális nagycsaládokat. A népesség nagy része nem élvezhette a gazdasági növekedés eredményeit. Cory hat éves kormányzása alatt hétszer kíséreltek meg ellene puccsot.

Az 1992-es választásokat az Aquino által támogatott protestáns Fidel Ramos nyerte meg. Ő jelentős politikai és gazdasági sikereket ért el államfői tevékenysége alatt. Feloldotta a Kommunista Párt hivatalos betiltását, hogy ezzel véget vessen az országot anyagilag kimerítő kommunista gerilla-háborúknak. 1996-ban sikerült békésen megegyeznie a Moro National Liberation Front (MNLF) felszabadító mozgalommal. Egyezményük értelmében fontolóra veszi, hogy autonómiát ad Mindanao muzulmán provinciáinak. A radikális keresztény és muzulmán (Moro Islamic Liberation Front) szakadárak nem fogadták el az egyezményt, s napjainkban is tovább folytatják a harcokat.

Ramos a választásokra vonatkozó alkotmánymódosító terveivel elveszítette népszerűségét. 1998-ban Joseph Estradát, a „nép barátját” választották elnöknek. Estrada jómódú kispolgári családból származik, a hatvanas évek ünnepezt filmsztárja. A szegények valóságos Robin Hoodként ünneplik. Az utóbbi években inkább korrupciós botrányairól vált híressé, mint az ország megmentéséről.

Az utóbbi évszázadban az erősen katolizált Fülöp-szigetek befogadott minden „világi” eszmét, életstílust és szemléletet. Kultúrájuk hajszálereiben azonban csörgedezik még az ősi hitvilág, a rájuk erőszakolt uralom elleni szenvedélyes gyűlölet, és egy olyan tradicionális értékrendszer, amelyet összerombolnak a napjainkban globálisan alakuló politikai-gazdasági-társadalmi trendek.

A Fülöp-szigetek gazdasági-társadalmi háttere a függetlenség kivívása után

A Fülöp-szigeteken – hasonlóan néhány ázsiai fejlődő országhoz – sajátos gazdasági-társadalmi problémák érzékelhetők az utóbbi évtizedekben. A gyarmati rendszer megszűnése és a függetlenedés új folyamatokat indított be az élet minden területén, állam és társadalom jelentős strukturális változásokon mentek keresztül.

2 Árvai, id. mű, 1990

Az 1950–60-as években a kormány által támogatott iparosítási program, az oktatásügy és infrastruktúra fejlesztése nagyívű gazdasági fellendülést eredményezett. A vagyonos mesztic földbirtokosok vagy „kiskirályok” azonban – az USA támogatásával – továbbra is a kezükben tartották a gazdasági és politikai hatalmat. A közel harminc évig tartó „kacika demokrácia” (1946–1972) alatt ők élvezték a gazdasági előnyöket és monopóliumokat. A vidék fejlesztése érdekében az állam mezőgazdasági fejlesztési programokat indított, a fejlődés fő akadálya azonban az egyenlőtlen birtokviszonyokban és a földreform hiányában rejlett. Ilyen módon az ország kirablása gazdasági megtorpanást eredményezett az 1970-es évekre, s a földmunkások és szegényparasztok nagyarányú elszegényedéséhez vezetett.

Az 1970-es évektől Marcos – hogy pozícióját és új társadalmi-gazdasági politikáját megerősítse – állami pénzeket, hitelek és állami monopóliumok nyújtásával megteremtette magának új társadalmi bázisát. Az importhelyettesítő iparfejlesztés egyre több pénzt szívott el a mezőgazdaságtól, ám az ipar nem volt képes arra, hogy a mezőgazdasági munkások és parasztok munkanélküli tömegének munkahelyeket teremtsen. Az ún. „haverok kapitalizmusa” gazdasági kifulladásal a nyolcvanas évekre összeomlott.

A Marcos-diktatúra bukásával és az állam demokratikus átszervezésével új gazdaságpolitika bontakozik ki az utóbbi évtizedben. Világbanki segélyek, hitelfelvételek és külföldi befektetések segítségével a gazdaság megreformálása és átstrukturálása hozzásegíti a Fülöp-szigeteket ahhoz, hogy a délkelet-ázsiai térség más országaihoz felzárkózhasson.

Cagayan de Oro, az „Arany Barátság Városa”

Cagayan de Oro város a Fülöp-szigetek déli részén, Mindanao szigetén helyezkedik el. Ellentétben a keresztények lakta északi és középső szigetekcsoportokkal, Mindanao történelmi öröksége az iszlám. Az utóbbi évtizedekben szélsőséges muzulmán szervezetek (MILF) háborút folytatnak a kormánnyal, céljuk egy önálló iszlám állam megteremtése. Így a sziget rossz minőségű útjain katonai teherautókkal és ellenőrzőpontokkal találkozhatunk. A közbiztonság a sziget belseje felé és nyugati irányban Zamboanga felé egyre rosszabb. Ezekben a területeken fejlődött hatalmas üzletággá az emberrablás, óriási váltásdíjakért.

Az állandó háborús készenléti állapotok további okai a szélsőbaloldali kommunista gerillák, a New People’s Army (NPA) katonai szervezetének megmozdulásai. Támadják a kormány militarista szerveit, a korrump politikusokat és a drogkereskedőket. Kemény Amerika-ellenes politikai irányvonalat képviselnek. A szervezet csapatai főleg vidéki támaszpontokon, őserdőkben állomásoznak. Terrorcselek-

ményeikkel elsősorban azt szeretnék elérni, hogy politikai nézeteikkel minél többször szerepelhessenek a médiákban.

A hatalmas területen fekvő, félmillió lakosú város meglehetősen egyhangú, ipari jellegű képet mutat. A keleti partvonalra gyárak, üzemek sora telepedett, a központ felé haladva azokat hajódokkok váltják fel, melyek monumentális tengerjárók befogadására alkalmasak. A város közvetlenül is bekapcsolódik a belföldi és a világkereskedelemben: itt telepedett meg a multinacionális Del Monte, Philipppines élelmiszeripari vállalat, óriási méretű munkahely-kínálattal. A kikötő köré összefüggő bádóvárosok nőttek, ahol zsúfolt életkörülmények között élnek családjaikkal a rakodómunkások, s a vidékről ideszivárgott nincstelen emberek seregei, akik jobb munkalehetőségek és életfeltételek reményében ide áramlottak a vidék fejletlen és visszamaradott területeiről.

Az egyik legelterjedtebb lakónegyedi forma a kormány által támogatott ún. „social housing”, a kis- és középpolgárok, illetve az állami alkalmazott rétegek számára létrehozott, elkerített külvárosi lakóövezetek. A mintegy 10–15 hektárnyi – állami vagy egyházi tulajdonú – területeket apró telkekre parcellázzák fel, melyekre hasonló vagy ugyanolyan kinézetű, egy-két szobás, alacsony házakat építenek. A házakat általában nagycsaládok lakják, így egy ilyen lakótelep legalább 2000–3000 embernek ad otthont.

A város pénzesebb polgárai külön városrészekben, családi házakban élnek, vagy az imént említett hasonló telepeken, különbség csak a teleknagyságban és a ház egyedi kivitelezésében látható. A városi politikai és gazdasági elitje szigorúan elkerített területeken, körülhatárolt birtokokon él, fényűző palotáikban. A különböző jellegű lakótelepek egyaránt szimbolizálják a társadalmi hierarchiát.

A szegényebb rétegek általában nagy kiterjedésű illegális telepeken, veszélyeztetett területeken (folyó partján, árterés területeken, hidak alatt, nyitott csatornák mellett, dombok oldalában, temetőknél, járdákon vagy ipari övezetek, szemételepek mellett) találnak maguknak talpalatnyi földet, ahová nádból, fából és ipari hulladékokból rakják össze néhány négyzetméteres otthonukat, hogy ezzel a háttérrel keressenek munkát a mindennapi túlélésért. A hatalmas méretű migrációnak és a kormány relokációs programjainak köszönhetően strukturáltabb, kisebb telepeket különít el a városi önkormányzat az egyre nagyobb számban lévő szegényeknek.

Az utcákon megdöbbenően hat, hogy a nyugati civilizáció milyen nagy arányban hódítja meg Kelet-Ázsia egyik legelmaradottabb fejlődő országát, s hogy ugyanakkor miként keveredik mindez a tovább élő hagyományokkal. Amerikai típusú gyorsétkezdék, hatalmas, csupa üvegfal irodaházak, légkondicionált megacenterek, megtöltve az amerikai divat legutolsó ruházati cikkeivel. Emellett a mindenféle megtelepedett nyomor.

A városi összképhez hozzátartozik a dolgozó és az utcán élő gyermekek sokasága. Láthatjuk őket az utcákon cipőt pucolni, autót mos-

ni, zsákokat cipelni; a piacon zacskót árulnak, kofáknak segítenek napközben, vagy egyszerűen koldulnak, lopnak. Amikor beesteledik, csoportokba verődve visszahúzódnak, s előkerülnek a zacskók a ragasztóval, amit a susztertől olcsón megkapnak. Hajnalra elfekszenek a járdákon és az épületek előtt. Düh, elkeseredettség, a környezetüknek való kiszolgáltatottság, és a jövőbe vetett hit hiánya párosul azokhoz a mechanikus cselekvési sémákhoz, amellyel ösztönösen küzdenek a túlélésért. Agyukba berögződött, hogy a fizikai szükségleteiket azonnal ki kell elégíteniük, addig, amíg lehet, hogy máról holnapra kell élni. Legtöbbjük különböző gangekhez tartozik: ezek szövetségek a túlélésért és az ön védelemért.

A társadalom pedig különösen erőteljesen reagál ezekre a kiszolgáltatott gyermekekre és fiatalokra. Nem akarják őket az utcákon látni, s a politikai-társadalmi-gazdasági érdekeket legalizálva embertelen otthonokba és börtönbe zárják ezeket a kiskorúakat, vagy lelövik, megsemmisítik őket.

Utcagyerekek: definíciók és kategóriák

Nehezen megfogható, mikor lehet egy gyermekre azt mondani: utcagyerek. Különböző vizsgálatok és kutatások más-más kategóriákat állítottak fel, amelyek főként az adott ország gazdasági-társadalmi sajátosságainak függvényeibe illeszkednek. Az UNICEF a következő meghatározást javasolta elfogadottnak:³

Az első kategóriát azok a gyerekek alkotják, akiknek családi kötelei meglazultak, akik sok időt töltenek az utcán, de időről időre hazatérnek. A városnegyed utcáin dolgoznak, hogy támogassák családjukat és biztosítsák a saját megélhetésüket. Folyamatosan kapcsolatban vannak családjukkal (*children on the street*).

A második kategóriába azok a gyerekek tartoznak, akik szüleiktől valamilyen okból végleg elszakadtak, és életterüket az utca alkotja, folyamatosan ott élnek és alszanak, semmilyen kapcsolatuk nincs a szülőkkel (*children of the street*). A kategórián belül némely szakirodalom⁴ megkülönbözteti az otthonról elszökött és a szülei által magukra hagyott gyermekeket.

Az utcagyerekek csoportosításában külön, speciális kategóriát képeznek a lányok. Nagyon nehéz őket beazonosítani, mert hamar akad számukra alkalmi munka (főzés, felszolgálat, mosogatás). A rendőröknek pedig nem tűnnek fel csinos öltözetükben és kedves viselkedésükkel. A lányok könnyebben találnak éjszakai szállást is, vagy valamelyik barátjuknál alszanak, vagy más férfikkal. Gyakran szenvedő alanyai a mind elterjedtebb gyermek-prostitúciónak, s így nem-

³ Save the Children Development Manual No. 4., published by Save the Children, 1997, London

⁴ Reading Materials on Psychosocial Interventions for Street Children, Compiled by: Community and Family Services International, 1994. 3. o.

csak az utcán élő fiúk és férfiak zaklatásainak vannak kitéve, hanem az idegen férfiak visszaéléseinek is.⁵

A fellelhető szakirodalom azt sugallja, hogy az utcagyerek kifejezést inkább életmód, mint személyi vagy társadalmi jellemzők alapján definiálják. A két kategória között sok különbség tapasztalható, melyek főleg az élő rendszerek komplex természetéből fakadnak. Például az elsődleges családi szükségletek kielégítése szempontjából (mint védelem, ellátás, élelem, nevelés) a második kategóriába tartozó gyerekeknel figyelembe kell venni az egyenrangú csoportokat vagy gängeket is, amelyekben mint közösségekben végbemegy a gyermek szocializációja.⁶

A két kategória felfogható fejlődési folyamatnak is: az utcán dolgozó gyerek egyre kevésbé kötődik családjához, majd a családtól való teljes leszakadás jellemzi.

Urbanizációs problémák – a szegénység újratermelődése a nyomornegyedekben

A Fülöp-szigeteken, mint több ázsiai országban, rendületlenül erősödnek az urbanizációs folyamatok. Jelenleg az ország népességének (megközelítőleg 70 millió fő) körülbelül 48 százaléka él városokban. Ennek a kb. 30 millió embernek 40 százaléka (12 millió fő) él nyomornegyedekben és illegálisan elfoglalt területeken.⁷

Az utóbbi évtizedek gyors ütemű demográfiai robbanása a népesség átrétegződéséhez és társadalmi migrációhoz vezetett. Az új gazdaságpolitika és a nagyfokú iparosítás következtében a városok ug-rásszerű fejlődésnek indultak. Ezzel szemben a visszamaradott vidéki területek egyre súlyosabb mezőgazdasági válsággal szembesülnek. A súlyos természeti katasztrófák mellett a nagyobb tőkeberuházások hiánya, az egyenlőtlen földfelosztás (hatalmas magántulajdonban lévő földbirtokok) és a földtulajdon felaprózódása (öröklődés a nagycsaládi rendszerben) alacsony termelékenységet és kevés bevételt eredményez. A növekvő munkanélküliség és alulfoglalkoztatottság konzerválta a vidék egyre nagyobb fokú elszegényedését, stagnálását.⁸

Egyre több család kerekedik fel vidékről, hogy a városokba költözve jobb megélhetési lehetőségeket keressenek. Abban reménykednek, hogy munkát találva jobb életkörülményeket biztosíthatnak maguk számára, s több pénzzel képesek támogatni az otthon maradt

5 J. C. Munene and Janet Nambi: Understanding and helping street children in Uganda, in: Community Development Journal, Vol. 31. 4 October 1996 346. o.

6 Mary Maphatane: Understanding support systems for Black street children and their families: An ecological perspective in: Social Work Practice 1994 July

7 Kevin Strake: Leaving the Slums – The Challenge of Relocating the Urban Poor, Institute on Church and Social Issues, 1996, 9. o.

8 Geraint J. Richards: The Plight of Street Children: Conceptualising the Issues in the Philippine Context, kézirat, Development Consultant on Street Children Ltd., European Commission

szülőket, testvéreket, rokonságot. Ebben azonban nemcsak gazdasági megfontolások lehetnek a motivációk, sokat közülük természeti csapás űz el otthonról, vannak, akik saját helyi ortodox közösségüktől menekülnek a szabadabb élet reményében. Egy érdekes felmérés szerint a városba vándorlók igen nagy része 15–24 év közötti fiatal nő (Ibon: Facts and Figures, November 30, 1991).⁹

Hatalmas embertömegek lepték el a városokat, amelyek területi határai fokozatosan kitolódtak. Munka- és szálláslehetőséget, modern feltételeket azonban csak az első hullámokban érkezőknek tudtak biztosítani.¹⁰ Az emberek nagyobb része kirekesztődik, és átmeneti állapotként nyomornegyedekben talál szegletet magának és családjának. A városokba érkeve nehezen boldogulnak. A főként képzetlen, sokszor analfabéta letelepedők nagyobb része nem talál munkát, és rosszabb körülmények közé szorulnak, mint amilyent otthon hátrahagytak. A hazatérés azonban sokuk számára nehéz lenne: mindenüket eladták; nincs elegendő pénz a visszaútra; vagy büszkeségük erősebb a kényszernél.

A városokba érkező letelepedők pénzkereset hiányában kénytelenek a nyomornegyedekben és viskóvárosokban otthont teremteni maguknak. A házakat könnyű anyagokból – deszkából, bambuszból, vagy ipari hulladékból – építik egymás hegyére-hátára. Ezek az illegálisan elfoglalt területeken nincs megfelelő víz- és áramellátás, szennyvízcsatornázás. Több letelepedő kolónia engedély nélkül megcsapolja a városi vízellátó rendszer csővezetékét, ugyanígy rákapcsolódnak az áramvezetékekre. A viskókban nincs toalett és nincs fürdőhelyiség. Ilyen körülmények között gyakoriak a bőr- és belfertőzések, a különböző betegségek.

Minthogy e városrészek elhanyagoltak és mocskosak, a földterületek értéke egyre csökken. Az eredeti földtulajdonost, akinek a földjét illegálisan elfoglalták, megfosztják birtokától, hiszen ezeket az embertömegeket kitelepíteni szinte lehetetlen.

A túlnépesedett nyomornegyedeket egyre kevésbé képes a közigazgatás és a rendőri szervek az ellenőrzésük alatt tartani. Ezek a területek alkalmassá válnak arra, hogy a körözött bűnözők menedéket találjanak.

A viskóvárosokban való letelepedésnek tehát több oka van.¹¹

1. A szegénység – Az Asian Development Bank 1991-es riportja szerint a filippínó lakosság 81,1 százaléka él a szegénységi küszöb alatt;
2. A vidékfejlesztési programok hiánya;
3. A városi élet vonzása, a lehetőségek koncentrációja. A sokszor

⁹ Contemporary Social Problems and Issues in the Philippines, Manila, 1996, 7. o.

¹⁰ Marton Imre – Vágási Márta (1989): Az urbanizáció, az informális szektor és a marginalizálódás a harmadik világban in: Átalakulások, társadalmi tendenciák a harmadik világban (szerk. Gáthy Vera), Kossuth 393–394. o.

¹¹ Contemporary Social Problems and Issues in the Philippines, Manila, 1996, 21–26. o.

embertelen körülmények ellenére is kedvezőbbek a társadalmi-gazdasági faktorok;

4. A természeti katasztrófák sújtotta területekről nagy mértékű a bevándorlás a városokba;

5. A nyomornegyedeknek adott különböző juttatásokat politikai megfontolások vezérlik – a választásokon népes szavazótábor jelentenek a politikusoknak;

6. Jellemző a telepések tömegének túlburjánzása – a lefizetett rendőrség és magas rangú kormányhivatalok védelme alatt állnak;

7. Megfizethetetlenek a bérlemények a város más területein;

8. Jellemző a földtulajdonosok és az önkormányzatok hanyagsága. Virulens a korrupció. Nincs várostervezés;

9. Növekszik a telepesszindikátusok és hivatalos földfoglalkozók száma. Az erőszakos betolakodók felvásárolják a hozzáférhető területeket, olcsó anyagból házat építenek rajta, majd magasabb áron eladják.

A társadalmi státus és a megélhetés összefüggései

A városi szegények társadalmi státusát tekintve több megközelítés létezik. Ha a csoportokat gazdasági funkciójuk, megélhetésük, életszínvonaluk szerint jellemezzük, a „városi szegények”, „szolgáltató szektor”, „informális szektor”, „másodlagos munkaerőpiac”¹² megnevezések ugyanahhoz a társadalmi osztályhoz vezetnek.¹³ Ezen embercsoportok széles körű marginalizációja¹⁴ az urbanizációs problémák következménye.

A hatalmas munkaerőkínálat, a bérmunkások arányának csökkenése, és az ennek ellenére nem változó, nyilvántartott munkanélküliség arra enged következtetni, hogy a szervezett, formális szektor mellett él egy szervezetlen, informális szektor is, ami felszívja a „felesleget”.¹⁵

Gunnar Myrdal svéd közgazdász, aki a fejlődő országok helyzetét tanulmányozta, az informális szektort olyan intézményi tulajdonságok halmazaként fogalmazza meg, amely a formálisabban strukturált, nyugatias termelőegységektől és a hagyományos falusi kézművességtől

12 Megjegyzés: Az „elsődleges munkaerőpiac”-hoz a közgazdászok a professzionális szakembereket, a „fehérgalléros” irodai alkalmazottakat és gyári munkásokat sorolják, amely foglalkozások magas fizetést, nagyobb kedvezményeket, biztonságot és felfelé történő mobilitást jelentenek.

13 Kevin Strake: *Leaving the Slums – The Challenge of Relocating the Urban Poor*, Institute on Church and Social Issues, 1996, 10. o.

14 Megjegyzés: A marginális ember a társadalomba való részvétele, illetve annak hiánya révén kerül jellemzésre. Marginális csoportokon a falusi és városi munkanélküli vagy krónikusan alulfoglalkoztatott tömegeket értjük. (Ágh Attila: *Társadalmi tagozódás a fejlődő világban* in: *Átalakulások, társadalmi tendenciák a harmadik világban* (szerk. Gáthy Vera), Kossuth 142–143. o.

15 Marton Imre–Vágási Márta (1989): *Az urbanizáció, az informális szektor és a marginalizálódás a harmadik világban*. in: *Átalakulások, társadalmi tendenciák a harmadik világban* (szerk. Gáthy Vera), Kossuth, 398–404. o.

től is eltér.¹⁶ Ezek főleg kiskereskedelmi, kézműves, kisárutermelő, illetve szolgáltató (sofőrök, taxisok, mosónők, háztartási alkalmazott) magánvállalkozásokat foglalnak magukban, amelyek szerepe egyre nő. Míg a formális szektorba nehéz bejutni, ezekbe a kistevékenységekbe könnyű bekapcsolódni. Az embereket persze nem a jövedelmezősége vonzza, hanem ez az egyetlen választási lehetőségük a foglalkoztatáshoz és létfenntartáshoz. Mivel azonban az alapításhoz elegendő tőke nincs meg, rokonaikhoz fordulnak segítségért, kölcsönért, hogy csekély árukészlettel beléphessenek a túlzású piacra, vagy a szolgáltatók széles körébe álljanak.¹⁷

A túltelítettség másik oka, hogy legtöbbjük analfabéta, szakértelem nélküli és a városi munkában semmiféle tapasztalatuk nincs, ami nagyon szükséges volna az ipari körzetekben. Soha nem volt lehetőségük vagy esélyük tanulni vagy képzettséget szerezni, különben is, az a kis tapasztalat, amit vidéken szereztek, elavulttá vált a városi környezetben. A szegényes szociális-gazdasági háttér, az analfabétizmus, a tudatlanság, a szakképzetlenség miatt nem tudnak alkalmazkodni a formális szektor követelményeihez, és így termelékenységük is nagyon alacsony marad. Ezeket az embereket, akik teljesen idegen környezetben találják magukat, kizsákmányolják a gyártulajdonosok és vállalkozók, akik néha elképzelhetetlen munkakörülmények közé szorítják őket. Nem sikerül beleszokni az idegen és eltérő életbe.

Ahogy a Fülöp-szigeteken a társadalmi intézmények alapegysége a család, a mezőgazdasági tevékenységek, a kiskereskedői és háziipari szféra is a családot teszi meg termelési egységnek. A család és a kiterjedt rokonság nagyban befolyásolja a gazdasági és vállalkozási üzleti tevékenységeket. Az ún. „corporation” gazdasági társulások is általában családi részvénytársaságok.¹⁸ A piacgazdaság megindulásával ezeknek a kisvállalkozásoknak is lassan nő a szerepük, termékeik megjelennek a kínálati piacon.

A családi tulajdonú vállalkozások általában munkaigényesek, és csak a helyi feltételek által adott technikát alkalmazhatják. Ezt a tőke- és szakértelemhiányt használják ki a vállalkozók és gyárosok, olcsó munkelőként bedolgozó, leszerződő rendszerben alkalmazzák őket, biztosítva a termelési eszközöket és a nyersanyagot.¹⁹ Ezeknek a kisvállalkozásoknak a munkája azonban annyira alulfizetett, hogy ez sem jelent számukra kiemelkedési lehetőséget jelenlegi életkörülményeikből.

A Munkaügyi és Foglalkoztatási Minisztérium (Department of Labor and Employment) megállapítása szerint az informális szektor je-

16 Lévai Imre (1989): Szervezetlen foglalkoztatás és szervezett munkanélküliség: India esete. Szociológia, 1989. 1. 73–93. o. Vö. Myrdal G. (1968): Asian Drama. An Inquiry into the of Nations, Vol. II. Harmondsworth. Twentieth Century. Fund. Inc. 1112–1114. o.

17 Marton-Vágási (1989) id. mű. 399–403. o.

18 Tomas D. Andres: Understanding the Filipino, New Day Publisher, Quezon City, 1987, 38. o.

19 Marton-Vágási (1989) 408. o. Vö. Tokman, V.: An Exploration into the Nature of Informal-Formal Sector Relationships. World Development, Vol. 4. No. 8.

leníti meg azokat a vállalkozásokat, amelyek nem adóznak, nem vezetnek könyvelést és nem követik a törvényt. Éppen ezért ezek az engedély nélküli kisvállalkozások (főleg utcai árusok, kisbolt-üzemeltetők, tömegközlekedési eszközök működtetői) gyakran esnek áldozatául rendőrségi zsarolásnak. Ezzel nemcsak annak a veszélye nő, hogy nem élvezik a törvény védelmét, de belesodródhatnak a bűnözésbe is.²⁰

A bevándorlókat mégis vonzza az informális szektor, mert egy jobban fizetett, biztosabb gyári vagy hivatali álláshoz jutás első szakaszának tekintik, másrészt mert jövedelmük a vidéki keresetükhöz viszonyítva így is több, ha a megélhetési költségeket levonjuk, s nyomorgó életmódjuk mellett a családjuknak is küldenek pénzt.²¹

A városi migráció hatása a családokra és a gyerekekre

A filippínó társadalomban az alapvető társadalmi egységet a család jelenti. Erre az egységre épül fel az „utang na loob” rendszer²², amely a filippínó értékrendszer alapjait képezi. Ez egy olyan kölcsönös támogató rendszer, amelyben az egyének, a családok, a rokonság kölcsönös, egymás iránti elkötelezettsége a legmeghatározóbb. Az egyéni érdekek teljesen alárendelődnek a családnak. A filippínó család középpontjában a gyermek áll. Minél több gyermek születik, annál inkább tekinthető egy férfi „machó”-nak és férfiasnak. A nők – főleg vallási okokból – nem védekeznek a terhesség ellen, a gyermeket Isten ajándékeként fogadják.

A gyermekek számát – főleg a visszamaradott vidékeken – egészségügyi és gazdasági megfontolások is befolyásolják. Az alultápláltság, az alacsony életszínvonal és az alacsony higiénés viszonyok miatt még mindig számolnak a korai gyermekhalálozással.

A letelepedő vidéki bevándorlók egy számukra teljesen új és ismeretlen környezettel szembesülnek. Munkát csak kevesen kapnak, így a napi megélhetési gondok és a munkanélküliség miatt kialakult bizonytalanság erős pszichikai feszültségeket szül, amely elsősorban a családban csapódik le. Minthogy a szülők nem képesek az alapvető szükségleteket biztosítani családjuk és a gyermekek részére, lassan elveszítik önbizalmukat. Ebben a kilátástalan helyzetben a szülők gyakran az alkoholba, kábítószeresedésbe menekülnek. Utolsó lépésként áruba bocsátják egyetlen hasznát hajtó „munkaeszközüket”, a saját testüket, és prostituálódva próbálnak kevés pénzkeresethez jutni. Az önértékelésük nap mint nap csökken. Ilyen körülmények között a cs-

20 Kevin Strake: *Leaving the Slums – The Challenge of Relocating the Urban Poor*, Institute on Church and Social Issues, 1996, 11. o.

21 Lévai Imre (1989) id.mű 73–93. o. Vö. Dasgupta, B.: *Migration and Development: Major Features of Migratory Movements in India*. UNESCO Reports and Papers in the Social Sciences. No. 52. 23–24. o.

22 Tomas D. Andres: *Understanding the Filipino*, New Day Publisher, Quezon City, 1987.

TANULMÁNYOK

ládi kötelékek fellazulnak, a gyermekek kevesebb odafigyelést kapnak.

A nyomornegyedekben élő gyermekek kiemelten hátrányos helyzetben vannak.²³ Ez már a születésüktől elkezdődik, amely általában otthon történik, a magas kórházi térítési díjak miatt. A csecsemőhalandóság magas: nagy részük vérszegénységben szenved, az alultápláltság miatt legyengül a szervezetük. Az anyai gondoskodás legtöbbször 6-7 gyermek között oszlik meg. A kisebb testvéreket gyakran bízzák a nagyobbakra, így gyakran szorosabb kapcsolat alakul ki a testvérek között, mint a gyermek és a szülő között. Ha az anyának sikerül munkát találnia a piacon, járdai árusként vagy kisboltokban, a gyermeket viszi magával, s az az egész napot anyja körül tölti. Évről évre többet segít az árusításban, kihordásban. Iskola után ők is részt vállalnak a szülői munkában, néhány pesót keresve.

Mire a gyerek iskolás korú lesz, már elég pénzkereseti rutinnal rendelkezik, vagy állandó munkája van: az informális kereskedelmi vagy szolgáltató szférában. Tipikus pénzkereseti lehetőség jegyzedőként segíteni a magánbérletben lévő dzsipniken. Az iskoláztatás – annak ellenére, hogy „ingyenes” – sok költséget ró a családra. A gyerekeknek kötelezően egyenruhát kell hordaniuk, be kell szerezni a könyveket, füzeteket, írószerszámokat, naponta útiköltséget kell biztosítani, valamennyi élelmet, és iskolai különkiadásokat. Ennek eredményeképp a nyomornegyedekben élő gyermekek nagy része és az utcagyerekek lemorzsolódnak, kimaradnak az iskolából. Mivel a dolgozó gyerekek egészsége, testi épsége veszélyeztetett a munkakörülményeik miatt, megsérülhetnek, megbetegedhetnek, legyengülhetnek, s emiatt sokszor hiányoznak az iskolából.

A szegénységben élő nagycsaládok legtöbbszörében vagy senkinek sincs munkája, vagy legfeljebb egy-két kenyérkereső van. A hatalmas munkanélküliség miatt az utóbbi időkben egyre inkább válnak gyermekek családfenntartókká, sőt munkaerőpiaci keresleti cikké. Ezek a gyermekek először csak iskola után töltenek időt pénzkereséssel, aztán lassan elmaradoznak az iskolából, végül kiesnek az oktatási rendszerből. Eleinte rendszeresen visszajárnak családjukhoz, de mivel egyre inkább az utca válik természetes otthonukká, ez lesz az elsődleges szocializációs környezetük. Nagy a veszélye annak, hogy végleg kiszakadnak a családjukból.

A fülöp-szigeteki törvények és tradíciók szerint nincsen válás. Ha a szülők kapcsolata végleg megromlik, vagy új párkapcsolatot akarnak kialakítani, a házastársak egyszerűen szétköltöznek. Egyik legtragikusabb tapasztalatom azon gyermekek sorsa volt, akiket szüleik elhagytak egy új családalapítás és szebb élet reményében. Ezek a szülők soha többé nem keresik gyermeküket.

²³ Childhood in the Urban Jungle, in Reading Materials on Psychosocial Interventions for Street Children, Compiled by: Community and Family Services International, 1994

A családon belüli gyermekbántalmazás mint pszichikai tényező a gyermek további fejlődésében

Nagy számban kerülnek az utcára azok a gyermekek, akik súlyos családi problémákkal szembesülnek mindennapjaik során, kitéve lelki, fizikai vagy szexuális bántalmazásnak, a saját családjukon belül. A családban elkövetett erőszak két szinten okoz traumát a gyermekben. Egyrészt csalódik szüleiben, akiktől biztonságot és támaszt vár, másrészt csalódik környezetében (rokonok, szomszédok, tanárok, hivatalos személyek), akik nem nyújtanak segítséget szorult helyzetében. A gyermeknek fokozatosan megváltozik a viszonya az élethez és a világhoz: nem bíznak senkiben és semmiben. Egyre inkább elszigetelődnek a társadalomtól.²⁴

A támogató funkciót betöltő, elsődleges közösségen belül elkövetett erőszak gyökeres elidegenedési traumát okoz a gyermekben, s ennek következményei személyiségrombolóan hatnak pszichés fejlődésére.²⁵

1. Az empátiás képességek hiánya

Greven²⁶ és más kutatók szerint az erőszakot elszenvedett gyermekeknél igen gyakori, hogy empátiás képességük lecsökken (nem tudnak együttérezni, nem képesek beleélni magukat mások helyzetébe), s képtelenné válnak a közösségi életre.

Buda Béla szintén megemlíti, hogy az empátiát csökkentő lélektani tényezők közé sorolható a félelem és a szorongás. „Ez a két érzelmi állapot is befelé fordulást idéz elő, elvonja a figyelem erőit, csökkenti az érdeklődést a másik iránt, elvesz az odafordulás motivációjából. Ismét a regresszió hajlama erősödik meg, és a regrediált személyiség inkább kapaszkodni próbál, semmint alkalmazkodni másokhoz.”²⁷ Ugyanúgy csökkentik az empátiás képességeket a heves szükségleti feszültségek, például az éhség, a szomjúság, az agresszív indulat, melyekkel az ember az azonnali szükségletkielégítésre törekszik, s ez elvonja a figyelmét a másik emberről is.²⁸

Az alábbi, munkámban előfordult esettel szeretném szemléltetni a kutatás eredményeit:

Alvin V. (15 éves), nyolc éves korában szökött el családjától. Édesapja munkanélküli, hajléktalan, anyja kiskorában elhagyta. Alvint

24 Dr. Teleki Béla id. mű. 95. o.

25 Dr. Teleki Béla: Gyermeken elkövetett erőszak a családban, in: Szociális Munka 1995. ápr.-jún. VII. évf. 2. szám, 91–98. o.

26 Dr. Teleki Béla id. mű 93. o. (Cf. Greven, P.: Spare the Child: The Religious Roots of Punishment and the Psychological Impact of Physical Abuse. New York: Alfred A. Knopf, 1991)

27 Dr. Buda Béla: Az empátia – a beleélés lélektana, Gondolat, 1985. 181. o.

28 Dr. Buda Béla id. mű. (1985) 185. o.

apja kegyetlenül bántalmazta, mások elmondása szerint az apa büntetesként fejfelé fellógatta Alvint, úgy verte szíjjal. Sokszor az utcán velük tengődő hajléktalanok állították le az apa brutális tevékenységét. Amióta Alvin elhagyta apját, egyik nevelőotthontól a másikig jár, kialakult emberi kapcsolatait kihasználja, meglopja barátait, társait. Huzamosabb ideig képtelen közösséget vállalni. Drogkereskedelemből él, de előfordult, hogy társait feladta a rendőrségen, csak hogy pozitív benyomást keltsen a hatóságokban. Jelenleg börtönben van, rablásért.

2. Kilépés a családi kapcsolatokból

A családi otthon a gyermek számára védettséget és biztonságot jelent. Az otthon elhagyása rendkívül nagy rizikófaktor a gyermek további életét illetően, mégis sokan ezt a megoldást választják, hogy kilépjenek a konfliktusból.

Az utcára került filippínó lányok többségével saját otthonában történt meg, hogy szexuálisan bántalmazták, megerőszakolták, s nemcsak a szomszéd, hanem a mostohaapa, sok esetben a vér szerinti apa is.

Kiszakadva otthonukból megpróbálnak elhelyezkedni, de legtöbbször kényszerített erővel vagy önszántukból prostituálódnak, támaszt és megélhetést keresve a bizonytalan párkapcsolatokban. A családból kikerült fiúk pedig gyakran válnak homoszexuálisok és pedofilok szexuális tárgyaivá.

Leginkább a szexuálisan bántalmazott gyermekek küzdenek súlyos lelki és egészségügyi problémákkal: alacsony önértékelés, harag, depresszió, félelem, büntudat. Sokan különböző fertőzéseket és betegségeket hordoznak magukban. Egyre növekszik azoknak a gyermekeknek a száma, akik HIV-fertőzöttként küzdenek életükkel és életükért.

3. Az alkoholizmus és kábítószerfogyasztás veszélye

Singer és társai kutatásai szerint²⁹ összefüggés van a gyerekkori bántalmazás és a későbbi alkohol- illetve drogfogyasztás között.

A drogfüggőség³⁰ az egyik legkomolyabb probléma, amivel az utcagyerekek szembenéznek. A fiatalok drogfogyasztása szociális, pszichológiai és családi okokra vezethető vissza. Ezek a tényezők a következők lehetnek: családi stabilitás hiánya; társaik nyomása; szeretnék magukat túltenni kisebbrendűségi érzéseiken; kíváncsiság, nem

29 Dr. Teleki Béla id. mű 94. o. (Singer, M. I.–Petchers, M. K.: The Relationship Between Sexual Abuse and Substance Abuse Among Psychiatrically Hospitalized Adolescents. Child Abuse and Neglect, 13/1989. 319–325.)

30 Street Children Substance Abuser. In Reading Materials on Psychosocial Interventions for Street Children, Compiled by: Community and Family Services International, 1994, 9. o.

ismerik a drogfogyasztás veszélyeit; elidegenedés érzése; a valahová tartozás végig. A serdülőkori problémák és a sebezhetőség hatására egyre inkább belemerülnek a drogokba.

Az utcagyerekek körében a higító és a ragasztó használata a legáltalánosabb. A gyerekek bárhol hozzájuthatnak ezekhez azért a pár pesóért, ami egy nap alatt összejön. Alkoholt, dohányt, shabut és köpettőszirupot kevésbé fogyasztanak – mindez inkább az idősebbek szubkultúrájára jellemző.

A higító az első olyan drog, amit a gyerekek kipróbálnak, s ezen keresztül tanulják meg a drogfogyasztási szokásokat. Gyakran előfordul, hogy az együtt szipuzó fiúk és lányok a kábulat alatt közösjenek egymással, vagy elmennek felnőttekkel, homoszexuálisokkal, pedofilekkel. A gyermekprostituáltak szinte kivétel nélkül drogosok vagy szipusok, hogy elviseljék illetve elviseltessék velük szörnyű helyzetüket.

Az utcagyerekeknél a szipuzás kényszerét sokszor az éhségérzet csillapítása váltja ki. Az alultáplált, elgyengült testben elindított biológiai és kémiai folyamatok megtámadják az agyat, a központi idegrendszert, a szívet, a gyomrot, a vesét és a májat.

4. Bűnöző életút

A társadalmi és erkölcsi szocializáció elsődlegesen a családban történik. Ugyanígy a család játssza a legfontosabb szerepet abban, hogy megelőzze vagy kiváltsa a gyermekkori bűnözést. Ha a család funkcióiban zavar következik be, a gyereken érzelmi nyugtalanság és bizonytalanság lesz úrrá, szorongásait deviáns cselekedetekben vezetheti le (pl. utcai bandákhoz verődnek, s alkalmazkodnak azok szubkultúrájához, normáihoz).³¹ *Alfaro* kutatásai azt mutatják, hogy az erőszakot elszenvedett gyermekek jelentős része válik bűnözővé.³² Más kutatások szerint (*Harrison, Hoffman*) a szexuális erőszakot átélt gyermekek nagyobb része hajlamosabb a bűnelkövetésre, mint kortársaik; később pedig maguk is nagy számban válnak szexuális bűncselekmények elkövetőivé.³³

Tanulmányok kimutatták, hogy a kultúra minősége, amely elárulja a férj-feleség, szülők-gyermekek közötti kapcsolatrendszerét, jelentős azoknak a faktoroknak a tanulmányozásában, amelyek elvezetnek a fiatalkorú bűnözéshez.³⁴ A filippínó kultúrában a gyermek mint feltétlen tekintélyre tekint a nála idősebbekre. Ezeket a tekintélyszemélyeket a gyermek nem kérdőjelezheti meg, feltétlen engedelmességgel

31 J. B. Mays: *Fiatalkori bűnözés, a család és a társadalmi csoport*, in: *Szemelvények a büntetés-végrehajtás külföldi szakirodalmából*, Nevelői Szakkönyvtár, 1986/7, IM Bv. Országos Parancsnokság 14–15. o.

32 Dr. Teleki Béla id. mű 94. o.

33 Dr. Teleki Béla id. mű 94. o.

34 *Reading Materials on Psychosocial Interventions for Street Children*, Compiled by: Community and Family Services International, 1994, 31. o.

tartozik nekik. Ez a fajta nézet különösen jellemző az alsóbb szocio-kulturális rétegekre. „A társadalom alázatosságot és engedelmességet követel a gyermek részéről, amely elfojtja és eltéríti individuális ösztöneit. A gyermekben kialakul az önbizalomhiány, s ösztönösen és megkérdőjelezhetetlenül engedelmeskedik szüleinek.”³⁵ A gyermekben ez kiválthatja a bizonytalanságot, frusztrációt, szorongást és integritása megsértésének érzését.

A társadalom és a törvény reakciója az utcagyerekek problémáira

A filippínó társadalom és szociálpolitika a legegyszerűbb választ és megoldást adja az utcagyerek-jelenség felszámolására és a drogfogyasztási problémákra.

Az állam és az önkormányzatok a következő törvényeket és rendeleteket hozták az utcák „megtisztítására”:

1. PD. No. 1569: koldulás-ellenes törvény, amely megtiltja a 8 évnél fiatalabb gyermekeknek, hogy élelem után kolduljanak az utcán.

2. Kijárási tilalom: 18 év alatti gyermekek este tíz óra után nem tartózkodhatnak az utcán.

3. PD. No. 1619: tiltja a kábítószer és bármely olyan szer használatát, amely kábulatot okoz.

4. Csavargás-ellenes törvény: megtiltja, hogy az emberek az utcán telepedjenek le.

Mivel a fent említett törvények megszegése bűncselekménynek minősül, a gyermekeket és fiatalokat – akik nap mint nap megszegik ezeket – rehabilitációs központok helyett börtönökbe zárják, hosszabb-rövidebb időre. Ezzel a lépéssel azonban ördögi körbe kerülnek. Míg az életmód és a szipuzás a gyermekek különböző, életükben felmerült problémáikra adott reakció, a kormányzati megoldással „bűnözőkké” minősítik őket, s ezzel a megbélyegzéssel elindulnak a kriminalitás felé. Önbecsülésük csökken, problémáik egyre mélyebbre gyűrűznek, s miután kikerülnek az utcára, felborul értékrendszerük és a világba vetett egyébként is ingatag hitük. Azok a családok, amelyek még valamennyire tartották a kapcsolatot gyerekekkel, a szégyenérzet miatt végképp elfordulnak a gyermektől, és megszakítják vele a kapcsolatot. Az identitászavarok és a problémák elől egy „új világba” menekülnek; napról napra, óráról órára: a felszabadító lebegésbe. Egy újabb rendőri őrzőjárat során azonban megint begyűjtik őket, s ekkorra már mint „visszaesők”, egyre brutálisabb bánásmódban részesülnek.

A drogfüggő fiatalok megkülönböztetésére és megszegényítésére egyéb módszereket is alkalmaznak. A város kábítószerellenes csoport-

35 Reading Materials ... (1994) 27. o.

ja, a Narcotic Command (NARCOM) alkalmanként összegyűjti az utcagyerekeket a parkokból, kopaszra nyírják a hajukat, és több napra becsukják őket a rendőrség zárkájába.³⁶

Cagayan de Oro városában (az egész Fülöp-szigetekre, de más fejlődő országra jellemző módon) a közbiztonság javítása érdekében különös módon dolgozik össze a rendőrség és az önkormányzat. Létrehozta egy olyan alakulatot, amely bűncselekmények felderítésén és bűnözők előkerítésén segít. A köznép ezt az alakulatot „halálbrigádnak” is nevezi. Ugyanis az esetek legtöbbször nem jutnak el a legális lefolyáshoz: az alakulat emberei önkényes ítélettel kivégzik a bűnözőket vagy a gyanúsítottat – mindenféle jogi eljárás mellőzésével.

1998 októberében és novemberében valóságos hadjárat indult a bűnözés ellen. A halálbrigád emberei minden éjjel „dolgoztak”, s már nemcsak a külvárosi, elhagyott területeken végezték önkényes öldöklésüket, hanem a város belső kerületeiben is. Nap mint nap bemondta a rádió, hogy meggyilkolt és csonkolt holttestet találtak a város különböző pontjain. Sokszor találhatók üzenetek a gyilkosság helyszínén: „Így jár, aki lop!”, „Így végzed, ha csalsz!” stb.

A gyermekek elleni brutális rendőrségi bánásmódot számos olyan eset bizonyítja, amely eljutott a médiáig és a bírósági eljárásig. A törvény és a társadalom hozzáállását mutatja egy tizenhat éves árva fiú, Gary Dalayhon esete, akit rendőrök végeztek ki 1993 júliusában. Egy éjjel Gary és két másik kiskorú barátja együtt cselengtek az utcán, amikor egy ház előtt álló nő megkérdezte tőlük, hogy mit csinálnak. A nő meggyanúsította a gyerekeket azzal, hogy ellopták a magnóját, s mivel épp arra jött egy rendőrségi furgon, leállította azt. Feljelentést tett a három fiú ellen, akiket a kocsiban ülő két rendőr rögtön le is tartóztatott. A fiúk utólagos elmondása szerint a furgonban elkezdtek ütlelni őket. A tartóztatottakat azonban nem a rendőrségi fogdára vitték, hanem egy piachoz közeli sikátorhoz. A két rendőr itt még összetalálkozott néhány kollégájával. Azok szintén durván megverték a gyerekeket, és megbilincselve átrakták őket egy másik autóba, amelyben három rendőr ült. A kocsi elindult a városból kifelé. A rendőrök a magnó felől faggatták a fiúkat. A veréstől való félelmükben aztán úgy gondolták a gyerekek, ha azt mondják, ők lopták el a magnót (annak ellenére, hogy nem tették), talán visszaviszik őket a rendőrállomásra. Miután beismerő vallomást tettek, az egyik rendőr felkapta fegyverét, és tüzelni kezdett, mire a mások kettő is előrántotta pisztolyát. A lövöldözésben az egyik fiút megsebesítették a hasán és a combján, de neki sikerült kiugrania az autóból, és elrejtőzött a rizs-

³⁶ Thomas Wendl–Ellen Red: *Never Catch A Butterfly, The Struggle of Street Children in the Philippines* Cagayan de Oro Publishing House, 1995.

TANULMÁNYOK

földön. Egyik társát szintén meglőtték, de az is el tudott menekülni. Gary Dalayhont azonban halálra sebeztek.

A három rendőr ellen hét éve folyik a per.³⁷ 1999-ben részt vettem az egyik tárgyaláson, ahol szemben ülhettem azokkal az emberöléssel vádolt rendőrökkel, akiket óvadék ellenében szabadlábra helyeztek, s azóta is az utcákon teljesítenek szolgálatot.

Nemzetközi emberjogi szervezetek felmérései szerint a filippínó kormány erőszakos szervezetei (katonaság, rendőrség) rendkívül nagy számban követnek el visszaéléseket személyek ellen. Ezek az emberek ellen elkövetett bűncselekmények magukba foglalják az önkényes öldökléseket, eltüntetéseket, korlátlan letartóztatásokat, kínvallatást, gyanúsított lázadók és támogatóik zaklatását. Az emberi jogi visszaélések számának növekedése a rendőrség és katonaság személyzete illegális tevékenységének tulajdonítható: védelmi pénzek szedése, politikai gengszterizmus, emberrabló szindikátusok.³⁸

Lumbia Városi Börtön – Rehabilitációs és Büntetésvégrehajtási Intézet

A Lumbia City Jail and Rehabilitation Centre egy olyan börtön a város egy külvárosi településén, ahová gyermekeket – sokszor nyolc éves kortól – zárnak be, olyan kisebbrendű bűncselekményekért, mint szipuzás, zsebtolvajlás, éjszakai utcán tartózkodás. Helyhiány és túlszűfolttság miatt a gyermekek kénytelenek egy élettérben élni visszaeső és közveszélyes felnőtt bűnözőkkel.

A rabok igen nehéz körülmények között laknak: az intézmény épületei elhanyagoltak, sok helyen omladoznak a falak; messzemenőig elmaradtak az egészségügyi viszonyok, nincs megfelelő vízellátás és nincsenek elkülönített vizesblokkok; berendezés hiányában a rabok a betonon alszanak; nem biztosított az egészségügyi ellátásuk; nem rendelkeznek semmiféle rehabilitációs programmal.

A börtön egy hatalmas, körülkerített területen helyezkedik el, amelyet hiányos téglafal és természetes anyagokból épített viskók vesznek körbe, ellátva az elsődleges védelmi funkciókat. A főbejárat és a fogvatartottak épülete közötti részen van egy kis bódéüzlet, mögötte pedig a börtön személyzetének fenntartott szolgálati viskók állnak. Van néhány náddal fedett pad és asztal, ahol a rabok hozzátartozói néhány napot is eltölthetnek.

A börtönnek két, élesen elkerített épületkomplexuma van. Az

³⁷ Bírósági tárgyalás jegyzetét lásd: Thomas Wendl–Ellen Red: Never Catch A Butterfly, The Struggle of Street Children in the Philippines, Cagayan de Oro Publishing House, 1995 14–51. o.

³⁸ Country Reports on Human Rights Practices for 1992, Submitted to the Committee on Foreign Relations U.S. Senate by the Department of State, U. S. Government Printing Office, Washington, 1993

egyik a védelmi szempontokból megerősített „Sabah”, amely egy maximálisan védett terület és épület. Ide a többszörösen súlyosan visszaeső vagy az életfogytig ítélt rabokat zárják, akik nem fogadhatnak látogatókat, és nem érintkezhetnek a többi elítélttel. A börtönpolitika így próbálja meg elkülöníteni azokat a bűnözőket, akik a Batang Mindanao 29 nevű, hírhedt bűnözőcsoportozáshoz tartoznak.

A másik épületkomplexumban helyezték el a nőket, a fiatalkorúakat és a kisebbrendbeli bűncselekményekért elítélt férfiakat. A női rabokat a börtönvezetőség irodája melletti épületben zárják el. Egyetlen kis cellájukban sokszor harminc-negyvenen is alszanak.

A férfi elítéltekhez és a kiskorú bűnelkövetőkhöz egy rácsos kapun keresztül lehet bejutni, amely egy nagy, belső udvarra nyílik. Ezen a területen már nincsenek börtönőrök, az elítéltek sajátos „törvényrendszer” szerint élnek. A rabtársak és cellatársak egymás közötti konfliktusait a „kapun belül” rendezik. Nem egy esetben tűntek el személyek, akiket feltehetőleg meggyilkoltak, azután elégették a holttestet.

A közös börtönudvart cellák szegélyezik, négy, terem nagyságú, és néhány egyszemélyes zárka. A cellák falai kopottak, üresek, néhol kormosak. A vécét és a mosdót az egyik sarokban különítették el, koszos vászonzsákokkal és ruhadarabokkal. A cellák legtöbbször túlszűfoltak, előfordul, hogy a kiskorúak cellájába 90 gyermeket zárnak be. Hetente három alkalommal megengedett, hogy a rabok az udvaron töltsék szabadidejüket.

A börtönőrök nem válogatnak a nevelési eszközökben. 1998 tavaszán lázadás tört ki a rabok között az udvaron. Az őrk fegyverekkel próbálták helyreállítani a rendet, és sortűz alá vették az udvart. Több felnőtt és gyermek elítélt megsebesült. A lázadás leverése után megtorlásként az őrk felgyújtották a cellákból kihordatott ágyakat, holmikat és ruhákat. Tíz rabot – köztük kiskorúakat is – arra kényszerítették, hogy meztelenül hasaljanak a földre; puskatussal és fadorongokkal verték őket.

A Balay sa Gugma Street Children Project reakciója a társadalmi problémákra

A következőkben szeretnék egy olyan projektet bemutatni, amely megoldást jelenthet a szípus fiatalok és utcagyerekek számára abban, hogy visszanyerjék önbecsülésüket, reális önértékeléssel rendelkezzenek, s megtalálják azokat a lehetséges forrásokat és alternatívákat magukban és környezetükben, amelyeket használva boldogulást találhatnak további életükben. A projekt szemléletében a szípus nem kezelhető stigmatizáló *betegségként*, sem *deviáns viselkedésként*, sem *bűnként*. Azzal a szemlélettel, hogy a szípusást következményként kezelik, elérhető, hogy a fiatal nemcsak saját magát okolja élete sikertelenségéért, hanem megpróbál a dolgok mögé látni, a probléma gyö-

keréig, és saját maga dolgozza ki a stratégiát arra, hogyan változtathatna életén.

A Balay sa Gugma Street Children Projectet (A Szeretet Háza) Cagayan de Oro városában alapították, 1993-ban. A projekt alternatív pedagógiai módszerek alkalmazásával olyan képzési programot vállalt fel, amely az utcán élő gyermekek és fiatalok forrása lehet a társadalomba való reintegrációjuk során, illetve ennek elérése érdekében. A hagyományos oktatási rendszerből kiesett fiataloknak a program elsősorban olyan szakmai tudás elsajátításának lehetőségét nyújtja – pékség, asztalos munka, fémmegmunkálás, szabás-varrás –, amellyel az informális szektorban elhelyezkedve maguk is részt vehetnek a gazdasági folyamatokban, biztos tudással pénzkereseti lehetőséghez jutva a munkaerőpiac túlkínálatával szemben. A szakmai képzések mellett a fiatalok különböző lehetséges módok választásával segítséget kapnak az élethez szükséges alapvető írás-olvasás, a matematikai ismeretek elsajátításában, vagy a hagyományos iskolai keretekbe való visszailleszkedés révén, vagy az intézményünkön belüli alternatív tanulócsoportok létrehozása és oktatása révén.

Programunk másik irányát az utcai szociális munka adja, melynek helyszínei a város azon részei, ahol lakókörnyezetük vagy a munka- lehetőségek miatt az utcagyerekek nagy számban verődnek össze. Ezekkel a fiatalokkal megpróbálunk egy önsegítő rendszert kiépíteni. Ez azt jelenti, hogy a gyerekek az utcán közösségben élve segítik egymást, illetve keresnek fel olyan intézményeket, alapítványokat, ahol segítséget kaphatnak problémáik megoldására. Étkeztetési programjainkon túl nagy hangsúlyt fektetünk a gyerekek egészségi állapotának nyomonkövetésére, szükség esetén orvoshoz visszük őket és gyógyszereket nyújtunk nekik. Ezek az utcai gyerekek bármikor potenciális résztvevői a Balay sa Gugma központi programjainak.

Utcai programunk meghatározó és legszükségesebb tevékenysége a Lumbia Börtön Projekt. Programunk elsősorban azt a célt szolgálja a folyamatos és közvetlen kapcsolattartáson keresztül, hogy a fiataloknak a börtönből való kikerülésük után biztos háttérrel nyújtunk a családjukba és a társadalomba való beilleszkedéshez. Mivel a gyermek legtöbbször nem tart kapcsolatot családjával, vagy a család gyakran nem tudja, hogy a gyermek börtönbe került, egyik legfontosabb feladatunk a család felkutatása és a gyerekek bírósági ügyeinek nyomonkövetése. A börtönben töltött hétköznapiakat igyekszünk hasznos módon kitölteni a fiatalok számára, pl. szakmai képzést biztosítunk a lehetőségekhez mérten, írás-olvasás oktatást, a megélhetéshez némi pénzkereseti lehetőséget, illetve ruhát, élelmiszert, gyógyszert, tisztálkodási felszereléseket nyújtunk a bentlét idejére.

A projekt utóbbi években végzett, kitartó munkájának köszönhető, hogy a gyerekek külön cellában alhatnak a felnőttektől. Ez azonban még mindig nem menti meg őket attól, hogy a börtön és a cellák embertelen körülményei között ne szenvedjenek a felnőtt rabok és a börtönőrök kegyetlen brutalitásától, fizikai bántalmazásától. Az állam

anyagi források hiányára hivatkozva jelenleg megoldhatatlannak látja a felnőttek és gyermekek intézményi elkülönítését.

A „Child-to-Child”³⁹ pedagógia alkalmazása a Balay sa Gugma Projektben

A „kortársi nevelés” valószínűleg az egyik legrégebbi megközelítése a tanulási-tanítási folyamatoknak. A gyermek otthonában, a családban, a közösségben, ahol a tanulási folyamatok kezdődnek, mindenhol erős hatást gyakoroltak a gyermek fejlődésére a testvérek és a vele hasonló korú társaik. A nagyobb testvérek gyakran foglalkoznak a kisebbekkel, tanítgatják őket, vigyáznak rájuk. A Fülöp-szigeteken a kiterjedt, nagy családok struktúrája és életvitele egyenesen azon alapul, hogy a nagyobb testvérekre ruházzák a gyereknevelés és gondozás teljes felelősségét.

A gyermekkor a társadalmi kontextusban nagyon fontos szerepet tölt be. A *család és iskola szocializációs behatásai* a gyermek fejlődésére elsődlegesen hatnak. A pszichológiailag és mentálisan aktív gyermek környezetébe interakcióiból tanul, s a környezetükben zajló konfliktusok a gyermek számára szintén a tanulás forrásai. A tradicionális nevelési hagyományok szerint a gyermek „éretlen”, „védtelen”, „alacsonyabbrendű” a felnőtténél, képtelen felelősséget vállalni a cselekedeteiért. Így a gyermeknek kevés a lehetősége arra, hogy felismerje, döntéseiben milyen nézőpontokat kellene figyelembe venni.

A „Child-to-Child” pedagógia középpontjában az autonóm gyermek áll, aki szocializációja és tapasztalatai révén képes arra, hogy saját életében felelősségteljes döntéseket hozzon. A gyerekek egymás között sokkal nyitottabbak lesznek egymásra, egymás egyéniségére, nehézségeire és problémáira egyaránt. A fiatalok egymás között egyenlőnek érzik magukat, nyugodtabbak, több ötletük van, s hasonló problémákkal és eltérő megoldási stratégiákkal találkoznak a különböző személyiségeken és életutakon keresztül. Mindennapi életükben találkozva megosztják egymással indulataikat, nehézségeiket, s baráti tanácsokat és megoldási alternatívákat átgondolva képesek felelősségteljes döntések meghozatalára adott élethelyzetben.

A hasonló korcsoportba tartozó gyerekek és fiatalok bizonyos élethelyzetekben és problémákban inkább hallgatnak kortársaikra, mint a felnőttekre. Kiváltképp azok a gyermekek, akik az utcán élve megtanulták, hogy sem a családjukra, szüleikre, sem más felnőttekre nem számíthatnak.

A projekt igyekezett egy olyan programot megalapozni a Child-to-Child pedagógia alapján, amelynek célja a gyermekek és fiatalok egymás iránt érzett felelősségtudatának megerősítése, illetve kiképzése az úgynevezett szociális és egészségügyi segítővé. Szakmunkás

³⁹ Regional Workshop on Child-to-Child Approach on Child Rights and Health Education, CHILDHOPE ASIA PHILIPPINES, 1995

képzéseink mellett megpróbálunk olyan információkat eljuttatni a gyerekekhez, amelyekre az utcán élve különös figyelemmel kell lenniük. Ilyen problémafelvetések például a következők: mikor kell orvoshoz fordulni, hogyan kell a kórházban felvételt kérni, melyek a szexuális élet veszélyei, mit jelentenek a nemibetegségek, homoszexualitás, az AIDS, a gyermek-prostitúció és a pedofília, mit okoz a velük szembeni brutalitás, hol lehet munkát keresni, melyek a munkahelyi ártalmak, hol vannak segítség-szervezetek, ahol ruhát vagy élelmiszert kaphatnak stb. A fiatalok, visszatérve kortársaikhoz, bandájukhoz (gang), közösségükhöz fontos ismereteket, információkat közvetítve nyújthatnak segítséget bajba jutott barátaiknak, kortársaiknak.

A projekt kiépítésénél és továbbfejlesztésénél figyelembe vett elvek

1. A szabadság érzése

Az utcán szocializálódott fiataloknál rendkívül nagy jelentőséggel bír a *szabadság és függetlenség* érzése. Bármi *kényszert* csak nehezen tudnak elviselni. Éppen ezért nagyon fontos, hogy a programban részt vevő fiatalok *szabad döntésük útján* kerüljenek hozzánk, s szabad választást kapnak abban is, hogy melyik szakmai tréningben kívánnak részt venni. *Saját* döntéseik után az életük feletti felelősség nagyjából az ő kezükben van.

2. A fizikai szükségletek biztosítása

Az utcagyerekek egyik napról a másikra élnek, ennek következménye az állandó létbizonytalanság. Az élelem, fekhely, ruházat, tisztálkodási feltételek nyújtása védelmet jelent a gyermek számára az egészséges testi-lelki fejlődéshez, továbbá védelmet az utcai erőszak és brutalitás, a gyermekmunka és a prostitúció ellen.

3. A nyugalom biztosítása

A fülöp-szigeteki szociálpolitika és jogrendszer szerint törvény bünteti azokat a kiskorúakat, akik éjjel az utcán tartózkodnak, és azokat, akik szipuznak. A gyerekek egyébként is sok esetben áldozatai a rendőrség és különböző csoportok brutalitásának, emberek zaklatásának, megfélemlítésének. A gyerekek a projektben viszonylagos védeltséget élveznek ezektől, s némileg felszabadulnak az állandó stressz alól.

4. Az együttműködés elve

A gyermek akarata és együttműködése nélkül nem lehet pozitív eredményeket elérni. A gyermeknek ezzel tudatában kell lennie. El kell döntenie, részt kíván-e venni a programban; ha igen, tartania kell magát a szabályokhoz.

5. A „nyitott ajtó” politikájának elve

Nagyon fontos elv, hogy a programban bármely rászorult gyermek részt vehet, mindenféle követelmény vagy előírás nélkül, s a programból bármikor kiléphet. Mivel a gyerekek nem szoktak hozzá a gondoskodáshoz és a rendszerességhez, az első hónapokban gyakran előfordul, hogy nehéz hozzászokniuk a környezethez, az *állandósághoz*. Türelmesnek és elnézőnek kell lenni a kimaradásokkal (néha napokra, hetekre eltűnnek), ugyanakkor mindig hangsúlyozni kell, hogy az otthon nem „átmeneti szállás” vagy „motel”.

6. A folyamatos leterhelés

Azoknak a fiataloknak, akiknek utcai tevékenységéhez szervesen hozzátartozott a szipuzás, kemény lelki és fizikai megpróbáltatást jelent az arról való lemondás. A hozzájuk került szipus gyerekeknek a legnagyobb erőt fiatal társaik adják, akik az iskolában, a szakmai képzésben sikereket érnek el, s fontos az az érzelmi háttér, amit a velük dolgozó felnőttek biztosítanak.

Az otthon mindennapi életének megszervezésénél fontos szerepet szánunk annak, hogy a gyerekeket a nap minden szakaszában minél inkább lefoglaljuk. A *szervezettségre* és a *rendszerességre* való nevelés fontos eszköze egy jó házirend kialakítása, amely a napi házkörűli teendőktől kezdve a tanuláson át a szabadidő hasznos eltöltéséig minden területet felölel. A gyerekek szerint az *unalommal* kezdődik a „rossz”.

7. A rugalmasság

A szervezet céljai és alapelvei közt nagyon fontos a *rugalmasság* elve. Ez a következőt jelenti: ha az egyéni esetek megkívánják, hogy eltérjünk az alapelvektől egy gyermek életének érdekében, akkor nem ragaszkodhatunk „szabályokhoz” és „törvényekhez”.

8. A jó team-munka

Az esetek többségében és a projektek sikerességében az játssza a legnagyobb szerepet, hogy milyen összhangban képes együttműködni a team. Nagyon fontos az összetartás, egymás szakértelmének a tisztelete és elfogadása, a bizalom. A teameknek a projekt céljára és az azt elérendő eszközökre kell összpontosítaniuk. Az egyik tag megingása kártyavárként döntheti össze a célokat és eszközöket.

A projekt hatékonyságát érzékeltető statisztikát nehéz felállítani. Aki egyszer bekerül a programunkba, gyakran részese annak az „ördögi körforgásnak”, hogy visszakerül az utcára vagy a börtönbe, és ezzel az „ingázással” könnyen előfordul, hogy projektünk minden programjában többször részt vesz egy év leforgása alatt. Az állandó klienskört a következő módon számoljuk: egy adott időpontban hányan laknak az otthonban, hány fiatalkorú van regisztrálva a börtönben, illetve ugyanabban az adott időpontban körülbelül mekkorára tehető azoknak a gangeknek a nagysága, akikkel egy-egy területen foglalkozunk. Ennek értelmében a következő becsléseket tehetjük:

A központi intézmény befogadó képessége:30–35 fő/hó

Lumbia Városi Börtön átlagosan:60–90 fő/hó

Utcai programban részt vevő 2–3 gang:30–40 fő/hó

Évente körülbelül 200–250 gyermekkel és fiatallal kerülünk kapcsolatba.

Az 1998/1999-es évben a következő tanulmányi eredményeket érték el fiataljaink:

Általános iskolai osztályt elvégzett 12 gyermek

Általános iskolai tanulmányokat befejezett 6 gyermek

Középiskolai osztályt elvégzett 8 fiatal

Középiskolai tanulmányokat befejezett 2 fiatal

Felsőoktatási intézménybe felvételt nyert 2 fiatal

Non-formális oktatásban részt vett 8 fiatal

Péktanfolyamon részt vett 25 fiatal

Varrástanfolyamon részt vett 35 fiatal

Fém- és famegmunkálás 30 fiatal

Vászonfestés, pólófestés 25 fiatal

Képeslapkészítő mikroprojekt 33 gyermek

Börtön-projekt

Famegmunkálás150 fiatal

Képeslapkészítő mikroprojekt165 fiatal

A projektben egyre inkább alkalmazunk olyan szociális asszisztent, szakmunkát oktatókat, pedagógusokat, akik a Balay sa Gugma Projektnél vagy más utcagyerek projektjénél előzőleg kliensek voltak.

Az ő segítségük által próbáljuk alakítani, fejleszteni programjainkat, hogy minél hatékonyabban reagáljunk az utcagyerekek igényeire.

Globális felelősség, avagy a Mi felelősségünk

Jelen tanulmányomban választ kaphattunk arra, hogy a Fülöp-szigeteken zajló gazdasági-társadalmi makrofolyamatok milyen hatást gyakorolnak a társadalom periferiájára szorult, hátrányos helyzetű családokra, individuumokra. A marginalizált rétegek társadalmi mobilitási esélyeit, megélhetését, létfenntartását nagyban befolyásolják a gazdasági és az országon belüli migrációs folyamatok, továbbá az egyén közvetlen személyi (közösségi) és tárgyi környezete. Ennek eredményeként a hátrányos helyzetű gyermek életére kiemelkedően negatív hatással lehet a fent említett folyamatokból és körülményekből fakadó pszichikai, szubkulturális és szociális háttér. A család és a közösség funkcióinak megbomlása súlyosan veszélyezteti a gyermek családban maradását és egészséges lelki, testi és pszichikai fejlődését. A fent említett komplex folyamatok az alapjai az utcagyerek-jelenség egyre nagyobb mértékben szélesedő tendenciájának.

Tanulmányom alapján láthattuk, hogy az állam és a társadalom rendkívül diszkriminatív és szélsőséges módon fordul e gazdasági-társadalmi problémák felé. Számukra a megoldást nem a probléma megfelelő kezelése jelenti, hanem a probléma „eltakarása”, „szőnyeg alá söprése”, rejtegetése. A Fülöp-szigetek gazdasági helyzetére hivatkozva nem dolgoz ki megfelelő stratégiát ahhoz, hogy az utcagyerekek bekerüljenek a szociális támogató rendszerbe. Az állam szociális ellátásainak terhét egyre inkább a merev szemléletű katolikus egyház veszi át. Mivel a társadalom kevésbé érzi felelősségét a problémával kapcsolatban, a civil szerveződések legtöbbje külföldi alapítású és támogatottságú – ahogyan azt a bemutatott szervezet, a Balay sa Gugma Street Children Project is példázza. Az elidegenedő non-profit szféra csekély állami és társadalmi támogatást kap, inkább tekintik azokat „üzleti partnereknek”, mint segélyszervezeteknek. A projektek hatékony működését gyakran akadályozza az állami bürokrácia, a korrump hivatalnokok tevékenysége, a nyereségvadász magánemberek és vállalkozások tevékenysége. A filippínó hierarchizált látásmód, a túlfizetett állami állások és a társadalmi diszkrimináció még jobban nehezíti a helyi non-profit szféra egészséges kialakulását és szélesedését. Évente egyre több gyermek hal meg alultápláltságban, különböző betegségekben, veszélyes munkavégzésben, prostitúcióban, erőszakos bűncselekményekben, börtönben, háborúban és öngyilkosságban. Szemléletváltás nélkül, pénzügyi támogatások és humán erőforrás hiányában pedig egyre szűkül az a csatorna, amely segítséget nyújt az utcagyerekeknek.

Beszélgetés a szexualitásról

Lévai Katalin interjúja Hadas Miklóssal és Madarász Imrével

Lévai Katalin: Szinte egy időben jelent meg Hadas Miklós: Szex és forradalom és Madarász Imre: Az érzékek irodalma című könyve. Abban a szerencsés helyzetben vagyok, hogy mindkét könyvet én mutattam be, és a közönség érdeklődéséből és reakcióiból úgy ítélem meg, hogy szép sikerre számíthatok. Anélkül, hogy a két művet bármilyen értelemben összemossam, úgy érzem, mindkettő fontos közös sajátja, hogy kultúrává kívánja tenni az erotikáról és a szexualitásról szóló beszédet. Mindketten azt kutatjátok és elemzitek, hogyan lehet a szexualitásról szépirodalmi, illetve bölcséleti szinten írni, milyen kapcsolatban áll egymással a magas művészet és a pornográfia.

Madarász Imre: Az emberek többségének a tudatában a szexualitás és a kultúra szemben áll egymással, mintegy antitézisként jelentkezik. Ráadásul a szexualitást gyakran valami „csúnya” testiséggel azonosítják, ezért nem is beszélnek szépen róla. Márpedig nekem meggyőződésem, hogy ha az emberek nem tudnak szépen beszélni a szexualitásról, akkor nem tudják szépen megélni sem azt. Amit az ember tabukkal körülbástyáz, lefed és betakar, azt nem képes felszabadultan megélni. A magyar nyelv a szexualitásról vagy latinul értekezik, amit senki sem ért, vagy aranyos, népi kifejezésekkel, hasonlatokkal írja körül. Erre a hamis nyelviségre azután rászabadult a pornó alpári nyelvezete, és az amerikanizáció, ami sokkolja az embereket, akik ebbe az alpári nyelvi regiszterbe nem akarnak lemenni. Ezért gondolom, hogy fontos az a törekvés, hogy a szexualitásról szóló beszédet kultúrává tegyünk.

Lévai Katalin: Nagyon hiányzik Magyarországon egy Hite-riport. Shere Hite a hetvenes években kezdett el felméréseket készíteni az emberek szexuális életéről és szokásairól, és példája nyomán sok európai országban azóta is folyamatosan készülnek hasonló vizsgálatok. Nálunk ennek nyoma sincs. Prűd-e a magyar társadalom, és még mindig tabunak tekinti a szexualitást, vagy valami más lehet ennek az oka?

Hadas Miklós: Ez bizonyára összefügg azzal, hogy a társadalmi nemekkel kapcsolatos kérdések is mennyire töredékesen vannak jelen Magyarországon. Ez valamennyire rendszerspecifikus kérdés, hiszen minden rendszerben más lehetőségei nyílnak a társadalomtudománynak. Most – és mi is ennek vagyunk ékes tanúbizonyságai – a szexualitással kapcsolatos írott beszéd és élőbeszéd terén fontos változásokat vélek érzékelni Magyarországon. Sokkal gyorsabban gyűrűznek be bizonyos jelenségek, mint ahogyan azt korábban feltételeztem. És Imréhez kapcsolódóan arról is beszélni szeretnék, hogyan jelenik meg az úgynevezett magas irodalomban a szex. Nem tudom, kezetekbe került-e úgy kb. három évvel ezelőtt a Nappali Háznak az úgyneve-

zett szex-száma, amiben a magyar irodalom krémjét olyan novellák megírására kérték fel, amelyekben kifejezetten nemi aktusokról szólnak. Esterházy Péter, Parti-Nagy Lajos, Forgács Zsuzsa, Szabó Ildikó, a filmrendező és többen mások írtak meg egy nemi aktust. Parti-Nagy Lajos novellája szerintem egészen zseniális abban, hogyan lehet megjeleníteni a szexualitást. Tehát bejön legitim témaként a magas irodalomba ez a téma, és ettől kezdve nem mondhatják a kanonikus diskurzus képviselői, hogy a szexualitás ki van rekesztve. Vagy Nádas Péter könyvére is utalhatok, az Égi és földi szerelemről címűre, amely a kilencvenes évek közepén jelent meg, és többek között azt is érinti, hogyan tudunk beszélni a szexualitásról, mik a nyelvi lehetőségek, vagy hogy mondjuk mi a káromkodás funkciója...

Lévai Katalin: Legújabbban a Tiszántúli Emanuelle-re utalhatnánk. Mégis, én úgy látom, hogy a társadalomtudományban a szexualitást illetően egyetlen uralkodó diskurzus létezik, amely Foucault hatalomról szóló elmélete nyomán alakult ki, és egy súlyosan leegyszerűsítő képet mutat a nemek kapcsolatáról.

Madarász Imre: Valóban sokkal szerencsésebb lenne, ha a szexualitásról sokféleképpen beszélhünk. Magyarországon 1989-ben megszűnt a cenzúra, ami minden téren felszabadította a kommunikációs lehetőségeket, és ez nagyon üdvözlendő. Nálunk nem volt hagyománya a szexualitásról szóló nyílt beszédnek, sokáig csak két szélsőség létezett: egyfelől az a meggyőződés, hogy a szexualitás a trágársághoz, mint valami alantashoz kötődik, másfelől viszont a magas irodalmunk, a kanonizált irodalmunk szemérmes volt, és inkább hallgatott a témáról. A tudomány, néhány kivételtől eltekintve, úgyszintén. Ez jól látszik, ha összehasonlítjuk a nyugat-európai könyvkinálatot és a magyart. A magyar közönség a rendszerváltás évében szembesült először olyan igényes és művészi alkotások sorával – legyen az film, irodalom vagy tudományos mű –, amelyben egyáltalán foglalkoztak a nemiséggel. A problémát az jelentette, hogy ez nagyon váratlanul és nagyon gyorsan érte a magyar társadalmat. Igaz, hogy rangos írók ma már írnak a szexualitásról, de a magyar társadalom bizonyos generációi, elsősorban az idősek, sokkhatásként élik meg azt a nyelvi kifejezésmódot, amit használnak.

Lévai Katalin: A női szexualitás kifejezésmódjait szinte egyáltalán nem, vagy csak nagyon gyéren fedezhetjük fel a mai itthoni irodalmi és a tudományos művekben. A nők vagy hallgatnak, vagy férfinyelven szólnak a saját szexualitásukról. Nem született meg az a nyelv, amin a nők a saját élményeiket, tapasztalataikat elmesélhetik. Japánban például létezik külön női nyelv, külön női irodalom, és léteznek olyan irodalmi műhelyek, amelyek kifejezetten segítik azt, hogy a nők megtalálják a saját hangjukat. Az irodalmi műhelyek, amelyekben a nők beszélgetnek, nemcsak közösségeket teremtenek, hanem egy új irodalmi nyelvet is.

Madarász Imre: Nálunk a női író, a női beszélő valószínűleg nehezebb helyzetben van abban a tekintetben, hogyan mondhasson ki bizonyos szavakat, mert nőtől kevésbé fogadják el azokat a szokásos

nyelvi fordulatokat, amelyeket a férfiírók szabadon használnak. A nőkben valószínűleg inkább kiépül az öncenzúra a szexualitásról szóló nyilvános beszédet illetően. De személyes tapasztalataim azt mutatják, hogy bizonyos intimitás jegyében sokkal könnyebben és sokkal szebben lehet a nőkkel erotikáról beszélni, mint a férfiakkal. Az európai erotikus lírát is nő teremtette meg: Sappho. Az újkorban ugyancsak nők, a kurtizán költőnők szólaltatták meg először a női erotika és a női érzelmek hangjait. A nők mindig ott voltak az erotika és a szerelmi élmény megfogalmazásában, de a polgári társadalmakban ez a folytonosság megszakadt, és valóban a férfihang lett domináns.

Hadas Miklós: Az is érdekes, hogy nálunk az értelmiségi férfi közegekben is a csúnya nyelv dívik, nem alakult ki egy kifinomult, a népnyelvtől eltérő diskurzus a férfiak között. A férfiak közötti tabutémák között a szexualitás is szerepel, annak ellenére, hogy kocsmai szinten a férfiak kibeszélik a nőket, és kibeszélnék bizonyos dolgokat, de ez nagyon redukált dimenziója a szexualitásnak. A férfiak körében tulajdonképpen tényközlés folyik, események elbeszélése.

Nem tudom, olvastátok-e Anthony Giddensnek *Az intimitás átalakulása* című munkáját. Ott hivatkozik egy felmérésre, amely angol-szász országokban készült, a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján. Azt vizsgálták, hogyan beszélnek az emberek nem-specifikusan a szexualitásról, az érzelmekről és a szeretetről. Az derült ki, hogy az angolszász kultúrában a nők azok, akik nagyságrendekkel árnyaltabban beszélnek a szexualitásról, mint a férfiak. Egy érzelm vagy egy fizikai kapcsolat leírása a nők részéről sokkal szofisztikáltabb, mint egy férfi részéről. Giddens interpretációja szerint a nők voltak abban a helyzetben a társadalmi munkamegosztás során, hogy az érzelmi szféra és az ezzel kapcsolatos diskurzus a feladatukká vált. A férfiak a 19. századig nem tudtak megnyilvánulni a testiségről, az érzelmekről és a szexualitásról. Te a Hite-riporttal kezdted, és szeretnék most ehhez visszatérni, mert éppen most tudtam meg, hogy Hite most fog kiadni egy új riportkönyvet, amely a férfiakról szól, és ezeket a kérdéseket feszegeti, amikről itt most beszélünk. Mivel Magyarországon messze nem volt meg sem az irodalomban, sem a társadalomtudományban az, ami például a brit irodalomban Virginia Wolffal kezdődően már a 20. század elején, majd később a feminista mozgalmakban is megvolt, nem csodálkozhatunk, hogy ilyen töredékes és suta a szexualitással kapcsolatos társadalmi diskurzus.

Madarász Imre: És tegyük rögtön hozzá, hogy ami volt is a magyar irodalomban, azt az iskolai tanításban, a tudományos kutatásokban nem nagyon vették észre. Mindig azt tanultuk, hogy Krúdy az idő múlásáról, Móricz Zsigmond a feszülő osztályindulatokról és az agrárproblémákról, Kosztolányi a melankóliáról ír, holott ezeknek az íróknak minden művében izzik az erotika. A magyar irodalom ebből a szempontból újraolvasva valószínűleg tartogat még meglepetéseket.

Lévai Katalin: Térjünk át a magas irodalomról a tömegkultúrára, amivel nap mint nap szembetaláljuk magunkat. A magazinokra, tv-filmekre, reklá-

mokra, hirdetésekre gondolok, amelyek végképp leegyszerűsített képeket sugallnak a nők és a férfiak közötti viszonyrendszerrel. A tömegkultúra képei beszorítják a nőket a háziasszony, a jól ápolt feleség vagy a szexis modell szerepkörébe, a férfit pedig az üzlet és a munka világába. Ha igaz, amit mondotok, hogy a nők szexualitásról szóló beszédmódja, gondolkodása szofisztikáltabb, mint a férfiaké, akkor vajon miért nem láznak ezek ellen a sztereotípiák ellen? Miért fogadják el, hogy sematikus képekben látják viszont magukat, amelyek ráadásul gyakran megalázzák is?

Hadas Miklós: Erre szokás mondani, hogy a nő önmagára vonatkozóan is többé-kevésbé elfogadja azt a világképet és társadalomképet, amelyet egy férfiuralmú világban a férfiak alakítottak ki. Nem is jut eszébe, hogy ezzel szemben valamiféle radikális ellenmozgalmat hozhatna létre, viszont a saját intim szférájában ő az, aki lehet rafináltabb, kifinomultabb.

Madarász Imre: Én úgy látom, hogy a tömegkultúra bizonyos szegmenseiben uralkodóvá vált egy eldurvult macsószemlélet, amely nem ritkán alpári nyelvezettel párosul. A külföldi szex- és pornófilmeket olyan alpári hangneműre szinkronizálják, hogy ezek taszítják a nőket, akik így el sem gondolkodnak azon, milyen lehetne az az erotikus vagy szexuális ábrázolás, amit ők is szívesen megnéznének. Azt sem felejtethetjük el, hogy a legtöbb erotikus ábrázolásnak még mindig a férfiszemmel láttatott nők a szereplői.

Hadas Miklós: A népi, férfi szexualitás nőekkel kapcsolatos képzeleti egészen vad és szélsőséges formában, a legnyersebb nyelvi köntösben jelentkeznek például Gangstaa Zolee zenéjében, különösen a rapben. És ezen sem háborodnak fel a nők, legalábbis nem adják tanújelét felháborodásuknak.

Madarász Imre: De kérdezhetnénk azt is, hogy vajon miért nem láznak fel a nők a szókenő-vicek ellen? Hogyan lehetséges, hogy a legnézettebb tv-műsorokban, például a Heti hetesben a legalpáríbb vicceket sütik el hétről hétre, és senki nem tiltakozik ezek ellen? Miért lehet azt sugallni, hogy a nő mindig buta, mindig kiszolgáltatott, mindig csak befogadó, a szó minden értelmében, és soha nem kezdeményező? A filmekben ábrázolt szexualitás elsősorban azt a célt szolgálja, hogy a férfi kukkoló élvezkedjék. Ez szerintem a nők prostituálásának egyik megnyilvánulási formája.

Hadas Miklós: Fábry Sándor például behívja a műsorába Kőbán Rita olimpiai bajnokot, és elképesztő szexista módon a mellére tesz megjegyzéseket. Kőbán Rita pedig mosolyog, elfogadja, mert nincs rá eszébe, nem tudja, hogyan védje ki a műsorvezető viselkedését. Egy ilyen humoristát egy angolszász országban örökre letiltanának minden televízióból. Itthon pedig a nők elfogadják, hogy nyilvánosság előtt így bánnak velük, és mosolyogva eltűrik.

Lévai Katalin: Számtalan példáját ismerjük a hétköznapi szexizmusnak, ami gyakran humornak álcázva jelentkezik, de mindig a nők rovására. Talán éppen a humoros álca miatt nehéz védekezni vele szemben. Amikor mosoly kíséretében érkezik egy sértés, eltart egy ideig, míg az ember felismeri a valódi

INTERJÚ

szándékot. Gyakran egyébként a férfiak nem is akarják megsérteni a nőket, csak egyszerűen alkalmazzák azokat a sematikus nyelvi fordulatokat, képeket és metaforákat, amelyek a rendelkezésükre állnak, vagy ahogyan használják például a női szépséget a legkülönbélebb áruk marketingjében.

Madarász Imre: Ma a legkülönbélebb termékeket az autótól a macskatápszerig csak és kizárólag a női szépséggel akarják eladni. Teljesen funkciótlanul mindennek alárendelik a női szépséget, amitől az infalódik.

Lévai Katalin: Ráadásul a női szépséget egyetlen formában fogadják el, a hagyományos megjelenítésben. A jópofa, humoros, egyéni, nem hagyományos értelemben szép nő Magyarországon nem jelenik meg sem a marketingben, sem a tömegkultúra különböző szegmenseiben, szemben például Nyugat-Európával, ahol annyiféle arcot lát az ember. Nagyon kevés szerepet engednek meg a nőknek a hazai reklámokban, tulajdonképpen csak a konzervatív szerepek elfogadottak. Ez számomra a női szabadság korlátozásának kérdését veti fel, hiszen a reklámokban az általános társadalmi közfelfogás tükröződik.

Hadas Miklós: A paletta azért színesedik, gondoljunk csak Anett-kára, aki szexuális önvallomásokat provokál ki a férfiaktól, ami önmagában ebből a nézőpontból pozitív folyamatként is értelmezhető. Vagy említhetem a Leggyengébb láncszem háziasszonyát, Máté Krisztát, aki ugyan egy klasszikus női szerepben, a boszorkány szerepében tűnik fel, de hatalma van a férfiak felett, elküldheti őket, uralkodhat felettük stb.

Madarász Imre: Ennek azonban lehet egy olyan hátulütője, hogy ezzel megerősíti azt a sztereotípiát, hogy ha egy nő hatalmi helyzetbe kerül, akkor eleve nem lehet más, mint boszorkány. Visszahozza a gonosz nevelőnő, a gonosz és frusztrált tanárnő képét, aki csak azért veri virgáccsal a lányokat, mert gyűlöli a szép és fiatal nőket. Ez jelentheti a férfiak öngazolását is.

Lévai Katalin: Új jelenségekként említette Miklós a két tv-sztárt. Új jelenséget véltek-e felfedezni a magyarországi prostitúció kérdésében is? Újabban meglehetősen éles viták lángoltak fel a zónakérdést illetően, és az ENSZ-egyezmény esetleges felmondásával kapcsolatban is.

Madarász Imre: Ami ma Magyarországon van, az senkinek nem jó. Egyrészt nők kerültek olyan kiszolgáltatott helyzetbe, ami valóban rabszolgaságnak minősíthető – az utcákon, a kocsisorokon, az autósztrádák mellett ácsorgó lányokról beszélek –, másrészt pedig milliárdos üzletről van szó, ami után semmiféle adót nem fizetnek. Eddig egyetlen elfogadható példát láttam, Hollandiát, amely azon kevés országok közé tartozik, amely nem fogadta el az ENSZ-egyezményt. Nekem úgy tűnt – persze lehet, hogy felületes ismeretek alapján –, hogy ott a lányok nem kiszolgáltatottak, valóban a saját maguk urai, és ami szintén nem elhanyagolható szempont, az állam is profitált valamit.

Magyarország a rendszerváltás után prostitúció- és pornónagyhatalom lett, miközben egyik terület sem megfelelően szabályozott, és

semmilyen pornó nem esik korlátozás alá; és szinte ugyanez vonatkozik a prostitúcióra, amely ex lex állapotban van.

Hadas Miklós: Magyarországon a Szabó Ervin Könyvtárban vagy a Festetics-kastélyban is lehet pornófilmet forgatni, mert semmi nem tiltja. Én is olvastam arról, hogy a világ pornófilm-termelésében Magyarország nagyhatalommá vált. A prostitúcióról én is azt gondolom, hogy kontrollált, áttekinthető, legális módon végezhető tevékenységgé kéne tenni, éppen annak érdekében, hogy csökkentsék a prostituált kiszolgáltatottságát az őket futtató stricikkel szemben, másrészt pedig a törvénytelen állapot kiküszöbölésére és a prostituáltakkal szemben elnyomóként fellépő állammal szemben. Alapelvként mondom, hogy a legitimitás irányába kellene elmozdulni. Azon a prudérián, amely a prostitúcióval szemben nemcsak a közvéleményt, hanem a törvényalkotókat is jellemzi, át kellene lépni. Az átláthatóság egyáltalán nincs biztosítva, hiszen tudjuk, hogy a maffia, az állam és a strici is leveszi a sápot, és a nő éppen azáltal válik kiszolgáltatottá és áldozattá, hogy rajta többen is élösködnek.

Szerkezeti párhuzamot látok a drogfogyasztással és a prostitúcióval szemben alkalmazott hazai törvénykezési gyakorlat között, mivel a drogfogyasztást is úgy próbálják büntetni, hogy elnyomó módon lépnek föl akár az egyszeri használóval szemben is. Ráadásul teljesen megalapozatlanul azt is föltételezik, hogy a drogfogyasztás legenyhébb formája is súlyos deviancia, mely visszafordíthatatlanul és egyenesen függőséghez vezet. A kriminalizációra hajló szemlélet, mely a transzparencia hiányával párosul, mind a prostitúció- mind pedig a drogpolitikában komoly korlát. A holland gyakorlat számomra éppen átláthatósága, az individuális döntést és felelősséget előtérbe állító irányultsága, pedagógiai szemlélete, valamint az önkormányzati és állami segítő hálókat kialakító, szociális munkásokat bevonó intézményrendszere miatt sokkal elfogadhatóbbnak tűnik.

Madarász Imre: A drogpolitikában elfoglalt liberális álláspontodat nem osztom. Én a két gyakorlatot erősen kettéválasztanám. Arról természetesen lehet vitatkozni, hogy milyen mértékben van valakinek joga önmagára nézve kárt okoznia, és fel lehet tenni kérdéseket akkor a dohányzásról vagy az egészségtelen életmódról is. A drogpolitikában a törvényhozót annyiban védem, hogy azzal, hogy üldözi a drogfogyasztást, az első lépésben akarja meggátolni és megóvni a fiatal. Szerintem a drogfogyasztással kapcsolatos politika kevésbé prúd, és stílszerűen szólva kevésbé impotens, mint a prostitúció-politika. Egészen véve üdvözlém, ha végre mélyebb elemzések tárnák fel a korábban tabunak számító területeket, mert ez mindannyiunk érdeke lenne. Azt hiszem, ma már a társadalmunk eléggé felnőtt ahhoz, hogy képes legyen őszintén szembe nézni sok kényes kérdéssel, még akkor is, ha ez nem mindig kellemes feladat.

A társadalmi kirekesztés elleni közösségi akcióprogram^{*}

Az Európa Parlament és az Európai Unió Tanácsa,
az Európai Közösséget létrehozó Szerződés, különös tekintettel a
137(2) cikk második és harmadik bekezdésre,
a Bizottság javaslata,
a Gazdasági és Szociális Bizottság véleménye és
a Régiók Bizottságának véleménye alapján,
a szerződés 251. cikkében rögzített eljárással összhangban, az
Egyeztető Bizottság által 2001. szeptember 18-án elfogadott közös szö-
vegezésre tekintettel

(1) A Szerződés 2. cikke értelmében a Közösség feladatának tekinti,
hogy magas szintű foglalkoztatottságot és szociális védelmet biztosít-
son, emelje az életszínvonalat és javítsa az életminőséget a Közösség
területén, és erősítse a gazdasági és társadalmi kohéziót.

(2) A Szerződés 136. cikke értelmében a Közösség és a Tagállamok,
figyelembe véve az 1961. október 18-án Torinóban aláírt Európai Szoci-
ális Kartában, az Európa Tanács módosított Szociális Kartájában
(1966), különösen annak 30., a szegénység és a társadalmi kirekesztés
elleni védelemről szóló cikkében, és az 1989. évi, a Dolgozók Alapvető
Szociális Jogairól Szóló Közösségi Kartában megfogalmazott politikai
alapelveket, valamint figyelemmel az Európai Unió Alapvető Jogainak
Kartája által elismert jogokra és elvekre, melyet az Európa Par-
lament, a Tanács és a Bizottság által 2000. december 7-én közösen
fogadott el, céljuknak tekintik, hogy küzdjenek a társadalmi kirekesz-
tés ellen.

(3) A Tanács 92/441/EEC számú Ajánlásában felhívja a Tagállam-
okat, hogy ismerjék el a személyek alapvető jogát arra, hogy az
emberi méltóságnak megfelelő életet biztosító forrásokhoz és szociális
támogatáshoz jussanak. A Tanács 92/442/EEC számú Ajánlása sze-
rint a Tagállamoknak az emberi méltóságnak megfelelő szintű forrá-
sokat kell garantálniuk. A Tanács 1999. december 17-i Következteté-
seiben elkötelezte magát arra, hogy elősegíti a társadalmi befogadást,
mint a szociális védelmi rendszerek modernizációjának és javításának
egyik célját.

(4) Az Európa Parlament, a Gazdasági és Szociális Bizottság és a
Régiók Bizottsága egyaránt sürgették, hogy a Közösség növelje hoz-

^{*} „Decision No 50/2002/EC of the European Parliament and of the Council of 7 December 2001 establishing a programme of Community action to encourage cooperation between Member States to combat social exclusion.” Official Journal L 010, 12/01/2002 P. 0001–0007.

zárulását a Tagállamok erőfeszítéseivel a társadalmi kirekesztés megelőzése és megszüntetése érdekében.

(5) A Bizottság 2000. március 1-jén „Befogadó Európa építése” című dokumentumában jellemezte a társadalmi kirekesztés és a szegénység kihívásait, valamint a Tagállamok és a Közösség politikai válaszait, és erre alapozva javasolta, hogy az Európai Unió adjon új lendületet az ezen a területen folytatott együttműködésnek.

(6) A Lisszaboni Európa Tanács 2000. március 23–24-én a társadalmi befogadás elősegítését beépítette az Unió általános stratégiájába, melynek célja, hogy az elkövetkező évtizedben a világ legversenyképesebb és legdinamikusabb tudásalapú gazdaságává váljon, amely képes a fenntartható gazdasági növekedésre és amely több és jobb munkahelyet, nagyobb társadalmi kohéziót biztosít.

(7) A Lisszaboni Európa Tanács elfogadhatatlannak tartotta az Unió területén a szegénységi küszöb alatt élő és kirekesztett emberek számát, és szükségesnek tartotta, hogy a megfelelő célok kitűzésével határozott előrelépés történjen a szegénység felszámolására. Ezeket a célokat a Nizzai Európa Tanács 2000. december 7–8–9-én határozta meg.

(8) A Lisszaboni Európa Tanács elismerte továbbá, hogy az új tudásalapú társadalom biztosítja a társadalmi kirekesztés csökkentésének lehetőségét, mind a magasabb szintű növekedés és foglalkoztatottság gazdasági feltételeinek megteremtésével, mind a társadalomban való részvétel új útjainak megnyitásával. Ugyanakkor azt a kockázatot is magában hordozza, hogy növekvő szakadék támad azok között, akik hozzájutnak az új ismeretekhez, és azok között, akik el vannak zárva ezektől. A Tanács szerint a politikákat úgy kell kialakítani, hogy ezt a veszélyt elkerüljék, és maximalizálják ezen új lehetőségek kihasználását, és a társadalmi kirekesztés elleni legjobb védelem a munkahely.

(9) A Lisszaboni Európa Tanács megállapodott továbbá abban, hogy a társadalmi kirekesztés elleni politikáknak a nyitott koordináció módszerén, a nemzeti akcióprogramok és az együttműködést célzó bizottsági kezdeményezések összehangolásán kell alapulnia.

(10) A többéves akcióprogramot tartalmazó, a Tagállamok közötti együttműködést elősegítő bizottsági kezdeményezés célja, hogy bővítse az ismereteket, fejlessze az információ és a gyakorlat cseréjét és értékelje a tapasztalatokat a kirekesztés elleni politikák hatékonyságának növelése érdekében.

(11) A harmonizált felmérések és elemzések kidolgozása, valamint a közös mennyiségi és minőségi mutatók alapján végzett tanulmányok teremtik meg az alapját a nyitott koordináció továbbfejlesztésének.

(12) A társadalmi kirekesztés és a szegénység elleni küzdelemhez elő kell segíteni a minőségi foglalkoztatásban való részvételt, és azt, hogy mindenki hozzájusson a forrásokhoz, jogokhoz, árukhoz és szolgáltatásokhoz.

(13) A társadalmi kirekesztés elleni intézkedések célja továbbá, hogy a foglalkoztatás révén, vagy más módon mindenkit képessé tegyen az önfenntartásra és a társadalomba való integrálódásra.

(14) A Tanács 2000/436/EC határozatával a Tagállamok közötti együttműködés elősegítésére létrehozott Szociális Védelmi Bizottság a 2000. március 23–24-i Lisszaboni és a 2000. június 19–20-i Feira-i Európa Tanács elnökségi döntéseivel összhangban hozzájárul a szociális védelem fejlesztését és a társadalmi integrációt elősegítő akciók kidolgozásához és rendszeres ellenőrzéséhez.

(15) Sok különböző szintű (helyi, regionális, nemzeti és európai) nem kormányzati szervezet rendelkezik tapasztalatokkal és szakértelemmel a társadalmi kirekesztés elleni küzdelem területén, és lép fel európai szinten a kirekesztett emberek védelmében. A nem kormányzati szervezetek, a szociális partnerek, a helyi és regionális hatóságok nagymértékben hozzájárulhatnak ahhoz, hogy a társadalmi kirekesztés különböző formáit és hatásait európai szinten megismerjük, és biztosíthatják, hogy a program kialakításakor, megvalósításakor és az ellenőrzéskor a kirekesztett emberek tapasztalatait figyelembe vegyék.

(16) A jelen határozat végrehajtásához szükséges intézkedéseket a Tanács 1999. június 28-i 1999/486/EC számú határozatának megfelelően kell elfogadni.

(17) A közösségi akció megerősítése érdekében szükséges, hogy a Bizottság a Tagállamokkal együttműködve minden szinten biztosítsa a jelen határozat keretében végrehajtott akciók, valamint más közösségi eszközök, politikák és akciók összhangját és egymást kiegészítő jellegét, különös tekintettel a Strukturális Alapokra.

(18) Különös figyelmet kell fordítani a társadalmi kirekesztés kérdésére az Unió kibővítésével összefüggésében.

(19) Az Európai Gazdasági Övezetről szóló megállapodás (EEA) nagyobb lehetőségeket teremt a szociális területen való együttműködésre az Európai Közösség és Tagállamai, és az Európai Szabadkereskedelmi Társulás (EFTA) azon tagállamai között, amelyek részesei az Európai Gazdasági Övezetnek (EFTA/EEA-országok). Meg kell teremteni a feltételeit annak, hogy a Közép- és Kelet-európai tagjelölt országok az Európai Szerződésekben, a kiegészítő jegyzőkönyvekben és a megfelelő Társulási Tanácsok határozatainak megfelelően, Ciprus, Málta és Törökország pedig a velük kötött megállapodásokban lefektetett eljárások szerint részt vehessenek a programban.

(20) A program megvalósítása során különös figyelmet kell fordítani más nemzetközi szervezetek, különösen az ENSZ, az OECD, az ILO és az Európa Tanács munkájára.

(21) Jelen határozat a program egész időtartamára létrehozza azt a pénzügyi keretet, amely a költségvetési hatóság számára az elsődleges referenciát jelenti az éves költségvetés elkészítésekor, az 1999. május 6-i Intézményközi Megállapodás 33. pontja szerint. A programban javasolt pénzügyi keret összhangban van az aktuális pénzügyi előrejelzésekkel.

(22) A nemek esélyegyenlősége olyan átfogó kérdés, amely nagy hatással van a kirekesztés hatásaira és okaira. Ezen túl, a Szerződés 2. és 3. cikke értelmében az egyenlőtlenségek felszámolása, a nők és férfiak közötti egyenlőség elősegítése közösségi feladat, amelynek minden tevékenységében meg kell jelennie.

(23) A program megvalósítása érdekében különösen fontos a megvalósítás monitorozása és értékelése.

(24) Mivel a társadalmi kirekesztés ellen javasolt közösségi akciók céljait a Tagállamok nem képesek megvalósítani multilaterális együttműködés, nemzetközi információ- és tapasztalatcsere nélkül, illetve a javasolt akciók mérete és hatásai miatt a célok jobban megvalósíthatók közösségi szinten, a Közösség a szubszidiaritás elvének tiszteletben tartása mellett, a Szerződés 5. cikke alapján intézkedéseket tehet. Az említett cikk szerinti arányosság elvével összhangban jelen határozat nem haladja meg a célok eléréséhez szükséges mértéket.

1. cikk

A program létrehozása

A 2002. január 1. és 2006. december 31. közötti időszakra közösségi akcióprogramot, a továbbiakban „programot”, fogadnak el a Tagállamok közötti együttműködés elősegítésére a társadalmi kirekesztés elleni küzdelem terén.

2. cikk

Elvek

1. A program a Tagállamok közötti nyitott koordináció módszerének részeként döntő lendületet ad a társadalmi kirekesztés és a szegénység elleni küzdelemnek a közösségi szintű célok meghatározásával és a nemzeti akcióprogramok megvalósításával.

2. A program és a nemzeti akcióprogramok hozzájárulnak a társadalmi kirekesztés jobb megértéséhez, a kirekesztés elleni küzdelem integrálásához a Tagállamok és a Közösség politikáiba, valamint a Tagállamok sajátos helyzetének megfelelő akciók kidolgozásához.

3. A program kidolgozása, megvalósítása és ellenőrzése során figyelembe kell venni a Tagállamok, a kirekesztett és szegénységben élő emberek, valamint a szociális partnerek, a nem kormányzati szervezetek és önkéntes szervezetek, a szociális szolgáltatást nyújtó szervezetek, és a kirekesztés és szegénység elleni küzdelemben részt vevő más szereplők tapasztalatait.

3. cikk **Célok**

A 2. cikk (1) pontjában hivatkozott nyitott koordináció módszere alapján a program támogatja az együttműködést, amely lehetővé teszi, hogy a Közösség és a Tagállamok fokozzák a társadalmi kirekesztés elleni politikák hatékonyságát

(a) a társadalmi kirekesztés és a szegénység jobb megértésével, különösen az összehasonlítható mutatók segítségével;

(b) a megvalósított politikákra vonatkozó tapasztalatok cseréjének megszervezésével és a kölcsönös tanulás elősegítésével, egyebek között a nemzeti akcióprogramokkal kapcsolatban, különösen az összehasonlítható mutatók segítségével;

(c) a társadalmi kirekesztés és a szegénység elleni küzdelem szereplőinek fejlesztésével, az innovatív megközelítések támogatásával, különösen az európai szintű hálózatok építésével és a szereplők párbeszédének elősegítésével, beleértve a nemzeti és a regionális szintet is.

4. cikk **Közösségi akciók**

1. A 3. cikkben leírt célok elérése érdekében a következő közösségi akciókat lehet megvalósítani:

(a) a társadalmi kirekesztés jellemzőinek, okainak, folyamatainak és trendjeinek elemzése, beleértve a társadalmi kirekesztés különböző formáira vonatkozó statisztikák gyűjtését, az adatok összehasonlítását, a mennyiségi és minőségi mutatók tanulmányozását, közös módszertan és tematikus tanulmányok kidolgozását;

(b) információ- és tapasztalatcsere a mennyiségi és minőségi mutatók kidolgozásának, értékelési, mérési és monitorozási szempontok kialakításának elősegítésére az Európai Parlament és a Tanács döntései alapján;

(c) a különböző szereplők párbeszédének elősegítése, a megfelelő európai szintű hálózat-építés támogatása a társadalmi kirekesztés és a szegénység elleni küzdelemben részt vevő, különösen nem kormányzati szervezetek között.

2. Az 1. pontban leírt közösségi akciók végrehajtásához szükséges eljárásokat a Függelék tartalmazza.

5. cikk **Végrehajtás és együttműködés a Tagállamokkal**

1. A Bizottság

(a) biztosítja a programban foglalt közösségi akciók végrehajtását;

(b) rendszeresen konzultál a nem kormányzati szervezetek és a szociális partnerek képviselőivel európai szinten a program végrehajtásáról és ellenőrzéséről. A Bizottság ennek érdekében a nem kormányzati szervezetek és szociális partnerek rendelkezésére bocsát minden hasznos információt. A Bizottság a nem kormányzati szervezetek és szociális partnerek véleményéről tájékoztatja a 8. cikk szerint létrehozott bizottságát;

(c) a társadalmi kirekesztés és a szegénység problémáinak integrált és egyeztetett kezelése érdekében elősegíti a programban részt vevő valamennyi partner aktív párbeszédét.

2. A Bizottság a Tagállamokkal együttműködve megteszi a szükséges lépéseket, hogy

(a) elősegítse minden érdekelt fél részvételét a programban;

(b) biztosítsa a program keretében végrehajtott közösségi akciók eredményeinek elterjesztését;

(c) megfelelő információt és nyilvánosságot biztosítson a program által támogatott közösségi akcióknak.

6. cikk

Finanszírozás

1. A program végrehajtásának pénzügyi kerete az 1. cikkben leírt időszakra 75 millió euró, beleértve a technikai és adminisztratív költségeket is.

2. Az éves költségvetéseket, beleértve az emberi erőforrásokkal kapcsolatos költségeket is, a költségvetési hatóság hagyja jóvá.

7. cikk

Végrehajtási intézkedések

1. A Határozat végrehajtásához az alábbi területeken szükséges intézkedéseket a 8. cikk (2) pontjában hivatkozott eljárásnak megfelelően kell elfogadni:

(a) a közösségi program éves jelentése és éves munkaterve;

(b) a program pénzügyi forrásainak felosztása a program különböző területei között;

(c) a közösségi támogatásban részesülő tevékenységek és szervezetek kiválasztásának módja;

(d) a program értékelésének szempontjai, beleértve a költség-hatékonytágot és az eredmények elterjesztéséhez és átadásához szükséges módszereket.

2. A Határozat végrehajtásához szükséges minden más intézkedést a 8. cikk (3) pontjában hivatkozott eljárás szerint kell elfogadni.

8. cikk **A Bizottság**

1. A program végrehajtását egy bizottság segíti.
2. Ahol a Határozat erre hivatkozik, az 1999/468/EC számú Határozat 4. és 7. cikkében foglaltakat kell alkalmazni.
Az 1999/468/EC számú Határozat 4. cikkének (3) pontjában meghatározott időszak két hónap.
3. Ahol a Határozat erre a bekezdésre hivatkozik, az 1999/468/EC számú Határozat 3. és 7. cikkében foglaltakat kell alkalmazni.
4. A Bizottság saját maga fogadja el eljárásrendjét.

9. cikk **Együttműködés más bizottságokkal és kapcsolatok** **a Szociális Védelmi Bizottsággal**

1. A program és a 10. cikkben hivatkozott más intézkedések egységességének és kiegészítő jellegének biztosítására a Bizottság rendszeres tájékoztatást ad más közösségi akciókról, amelyek hozzájárulnak a társadalmi kirekesztés elleni küzdelemhez. Amennyiben szükséges, a Bizottság rendszeres és strukturált együttműködést alakít ki más politikák, eszközök és akciók monitorozó bizottságaival.
2. A Bizottság a Határozat szerinti közösségi akciók keretében megfelelő kapcsolatokat alakít ki a Szociális Bizottsággal.

10. cikk **Egységesség és kiegészítő jelleg**

1. A Bizottság a Tagállamokkal együttműködve biztosítja, hogy a program összhangban legyen más közösségi politikákkal, eszközökkel és akciókkal, ennek érdekében létrehozza a megfelelő mechanizmusokat a program és más kutatási, foglalkoztatási, ipar- és vállalkozáspolitikai, anti-diszkriminációs, bevándorlási, nők és férfiak közötti esélyegyenlőséggel kapcsolatos, szociális védelmi, oktatási, képzési és ifjúsági, egészségügyi, bővítési valamint a Közösség külkapcsolataival foglalkozó programok koordinálására.
2. A Tagállamok mindent megtesznek annak érdekében, hogy biztosítsák az összhangot és az egymást kiegészítő jelleget a jelen program keretében, illetve a nemzeti, regionális és helyi szinten végrehajtott akciók között.
3. A Bizottság és a Tagállamok biztosítják, hogy jelen akciói összhangban legyenek a foglalkoztatási, valamint a strukturális alapokhoz tartozó programokkal, különös tekintettel az EQUAL-kezdményezésre, és kiegészítsék azokat.

11. cikk

Az EFTA/EEA-országok, a Kelet- és Közép-európai társult országok, Ciprus, Málta és Törökország részvétele

A programban részt vehetnek:

– az EFTA/EEA-országok az EEA Egyezményben meghatározott feltételek mellett;

– a Kelet- és Közép-európai társult országok az Európai Egyezményekben és a kiegészítő jegyzőkönyvekben, valamint a megfelelő Társulási Tanácsok határozataiban megfogalmazott feltételekkel;

– Ciprus, Málta és Törökország az egyes országokkal elfogadott eljárásnak megfelelően kialakított kiegészítő hozzájárulás alapján.

12. cikk

Ellenőrzés és értékelés

1. A Bizottság a Tagállamokkal együttműködve a 8. cikk (2) pontjában leírt eljárásnak megfelelően rendszeresen ellenőrzi a program végrehajtását.

2. A Bizottság a tavaszi Európa Tanács ülésének tett éves összefoglaló jelentésében értékeli a társadalmi kohézió erősítésével kapcsolatos politikák és a jelen program keretében elért eredmények összhangját, amiről az Európai Parlament a megfelelő módon véleményt mond.

3. A programot a Bizottság a harmadik év végén és a program lezárásakor független szakértők segítségével értékeli. Ez az értékelés vizsgálja a program keretében a 3. cikkben megfogalmazott céloknak megfelelően végrehajtott akciók relevanciáját, hatékonyságát és költség-hatékonyságát, valamint a program egészének hatását, és a program keretében végrehajtott akciók, illetve más releváns közösségi politikák, eszközök és akciók kiegészítő jellegét.

4. A Bizottság 2006. december 31-ig készít zárójelentést a program végrehajtásáról az Európa Parlamentnek, a Tanácsnak, a Gazdasági és Szociális Bizottságnak és a Régiók Bizottságának.

13. cikk

Hatályba lépés

Jelen határozat az Európai Közösség hivatalos lapjában történő nyilvánosságra hozatal napján lép hatályba.

Fordította Kiss Róbert

PIERRE BOURDIEU

A testet öltő uralom¹

A francia szociológus, Pierre Bourdieu, a XX. század egyik legszínesebb, legizgalmasabb gondolkodója volt. Vizsgálódásai sok irányba vezették: a társadalmi egyenlőtlenségek átörökítésének, a hatalmi hierarchiák továbbélésének, és a szimbolikus szférák vizsgálatán túl az emberi szexualitás, a nemek társadalmi esélyegyenlőségének kérdései is foglalkoztatták. Elemzései, megállapításai mindig újszerűek, figyelemfelkeltők és továbbgondolásra érdemesek voltak. Újszerű látásmódja, kreativitása olykor a művészet szintjére emelte szociológiai elemzéseit.

A szegényekkel és a lemaradókkal természetes módon mindig közösséget vállaló, és az elkötelezetten baloldali gondolkodású kutató emlékének tiszteletére állítottuk össze ezt a fejezetet.

Az, hogy a test – s különösen a nemi szervek – társadalmi meghatározottsága társadalmi konstrukció végeredménye, ma már közhely azok után, hogy egész antropológiai hagyomány hirdeti. Én itt az okozat viszony visszájára fordítását, e társadalmi konstrukció természetessé tételének eszközét szándékozom bemutatni, mert úgy hiszem, teljes kifejtése eleddig nem történt meg. A paradoxon éppen az, hogy a női test és a férfi test látható eltérései, melyeket a férficentrikus látásmód gyakorlati sémái jegyében észlelnek és építenek föl, kikezdzhetetlenül igazolják mindazon értelmezéseket és értékítéleteket, melyek e látásmód elveinek megfelelnek: nem a fallosz (vagy a fallosz hiánya) az alapja ennek a világnak, hanem a *nemeket rangsoroló világnak* intézményesíti, alkotja meg a falloszt mint a férfiaság jelképét, a férfibecsületet (*nif*), és konstruál a biológiai különbségekből társadalmi lényegükben hierarchizált nemeket. Távolról sem az élettani szaporodás határozza meg a szexuális munkamegosztás jelképes rendszerét és lépésről lépésre a természet és a társadalom egész berendezkedését. A biológiai jellegzetességeknek, kivált az emberi testnek, nő és férfi sajátosságainak, mindenekelőtt az élettani szaporodásban betöltött szerepének önkényes beállítása alapozza meg

¹ Részlet Pierre Bourdieu: *Férfiuralom* című könyvéből. Fordította N. Kiss Zsuzsa. Napvilág Kiadó, Budapest, 31–41. o.

látszólag természetesen a szexuális szereposztás, a nemek szerinti munkamegosztás és ezen keresztül az egész világegyetem férficentrikus felfogását. A férfi szocioidióma hordereje két művelet összekapcsolásából és sűrítéséből adódik: *a biológia nevében törvényesít egy hatalmi viszonyt, holott ez a biológia maga is természetivé tett társadalmi konstrukció.*

A jelképes építkezés munkája nem korlátozódik a szigorúan csak *performatív* megnevezésre, amely a – mindenekelőtt a testre érvényes – *látásmódot* betájolja, igazgatja (bár ez sem akármilyen). A testek (és elmék) mélyreható, tartós átforgatása és beteljesítése, vagyis a gyakorlatias építkezés munkája során és révén kényszerítő erővel foganatosít mindenekelőtt nemiség szerint *differenciált meghatározást* arra vonatkozóan, hogy mit cselekedhet a test. Arra törekszik, hogy az elgondolhatóság és megcselekedhetőség univerzumából kiseprűzze a másik nemhez tartozás bármilyen jelzését – s kivált mindazt a biológiai lehetőséget, melyet magában hordoz a „többalakú fajtalan lény”, a kisgyermek mint olyan, már ha hihetünk Freudnak –, létrehozandó a társadalmi alkotást, a férfias férfit, illetve a nőies nőt. Az önkényes *nomosz*, amely tárgyilagosan intézményesíti a két osztályt, a természet törvényére csak addig hivatkozhat (nemi kapcsolatra, sőt mind a mai napig házasságra is szokás mondani, hogy „természetellenes”), amíg a *társadalmi erőviszonyokat szomatizálja*. A szocializáció szerteágazó, fáradhatatlan, gigászi kollektív erőfeszítése a feltétele és az ára annak, hogy a megkülönböztető identitások, melyeket a kultúra önkénye intézményesít, az uralkodó felosztás elvének megfelelően félreérthetetlenül differenciált alkatokban öltsenek testet, s azok világszlelése ehhez az elvhez igazodjon.

Mindkét nemet, mivel *egymást feltételezik*, diakritikus építkezés, elméleti és gyakorlati munka hozza létre, mint az ellentétes nemtől *társadalmilag differenciált testet* (minden lényeges kulturális szempontot tekintetbe véve), vagyis mint férfi, azaz nem női, illetve női, azaz nem férfi alkatot. A formálás, a szó szoros értelmében vett *Bildung*, amely társadalmilag megalkotja a testet, csak nagyon kis részben történik nyílt, deklarált pedagógiai tevékenység keretében. Nagyrészt automatikus, személytelen hatása egy olyan tárgyi és társadalmi berendezkedésnek, amely mindenestül a férficentrikus felosztás elve szerint szerveződik (innen elsőprő ereje). A tárgyakba vésett férfirend a néma parancsok által a testekbe is bevésődik, melyeket a munkamegosztás, a közösségi és magánrítusok bevett rendje közvetít (gondoljunk csak a nőkre kényszerített visszahúzóásra, a férfihelyszínekről való eltiltásra). A tárgyi és társadalmi berendezkedés szabályai kötelezően diktálják, kinek mi a dolga, kizárva a nőket a legnehezebb feladatokból (nem szánhatnak ekével), a hátrányosabb helyre (út padkája, töltés pereme) szorítva őket (még az otthonban is), kioktatva őket a kívánatos testtartásról (például hogy meghajtsák hátukat, elől összefonják karjukat a tekintélyes férfi színe előtt), rájuk osztva a fáradságos, alant, igénytelen munkákat (a nők dolga a trágya kihordása, ők meg a

gyerekek szedik fel a földről az olajbogyót, és a férfi veri le a fáról). Mindent összevetve, az alapvető előfeltételezések jegyében hivatkoznak a biológiai különbségekre, melyek ezáltal a társadalmi különbségek alapjának tetszenek.

A néma dresszúrák sorában külön kell kezelni az intézményesítő rítusokat ünnepélyes és rendkívüli jellegük miatt. Ezek azt szolgálják, hogy az utolsó emberig összehívott közösség nevében és jelenlétében, a felszentelés céljával ne csupán azokat válasszák külön, akik a *kitüntetett jegyet már elnyerték*, azoktól, akik *még nem részesei ennek*, mert korhatár alattiak (bár az átmeneti rítus képzete ezt sugallja), hanem mindenekelőtt azokat, akik társadalmilag méltók, elkülönítsék azoktól is, akik *mindörökre kirekesztettek* ebből, azaz a nőktől.² Ugyanígy a körülmetélés, e par excellence férfiasságintézményesítő rítus esetében, különválasztja azokat, akiknek férfiasságát fölszenteli, jelképesen fölkészítve őket a férfiasság gyakorlására, azoktól, akik helyzetüknél fogva fölavathatatlanok, és nem is leplezhetik, hogy számukra elérhetetlen mindaz, ami alkalmaz és tápot szolgáltatna a férfiasság megerősítéséhez.

Tehát a mítoszban igen naivan leszögezettek az intézményesítő rítusok ravaszabban és a jelképiség szempontjából feltétlenül hatékonyabban érvényesítik. Beágyazódnak azoknak az *elkülönítő* műveleteknek a sorába, melyen minden egyednél, akár férfi, akár nő, kihangsúlyozzák a nemi *különbözőség* társadalmi meghatározását legnyilvánvalóbban alátámasztó külső jegyeket, bátorítják a nemnek megfelelő cselekedeteket, miközben tiltanak, eltántorítanak a helytelen magatartásformáktól, például a másik nemmel való kapcsolatban. Megfigyelhető ez az úgynevezett „elválasztási” rítusoknál is, melyek arra szolgálnak, hogy a kisfiút az anyához fűződő viszonyban nagykorúsítsák, és férfiasodásának előrehaladását biztosítsák azáltal, hogy buzdítják, felkészítik a külvilággal való találkozásra. Az antropológiai kutatás ki is mutatja azt a pszichés munkát, amelyet egy bizonyos pszichoanalitikus hagyomány szerint³ a fiúknak feltétlenül el kell végezni ahhoz, hogy kiszakadhassanak az anyával való ősi kvázi-szimbiózisból saját nemi azonosságtudatukat megerősítve. Ezt a folyamatot nyíltan ellenőrzi, sőt szervezi a csoport, amely férfiasítást célzó szexuális intézményesítő rítusok egész sorozatát, tágabb értelemben pedig a hétköznapi lét minden elkülönített és elkülönítő gyakorlatát (férfias játékok, sportok, vadászat stb.) latba vetve szorgalmazza a kenyértö-

2 A férfiasság intézményesítésénél a rítusokhoz hozzáadódnak még a gyermekkori játékok, kivált a nyilvánvalóan többé-kevésbé szexuális színezetűek (mint például a távpisilő verseny, vagy a kisbojtárok homoszexuális játéka). Az okokról, amiért az *intézményesítő rítus* (az intézményre – pl. házasság –, illetve az intézményesítés aktusára – örökös birtokba bocsátása – egyaránt vonatkozó) fogalmát használom átmeneti rítus helyett –, mely azonnali sikerét minden bizonnyal annak köszönhetette, hogy a józan sejtésnek tudós hangzást ad. Vö. P. Bourdieu: „Les rites d’institution”. In: *Ce que parler veut dire*. Paris, Fayard, 1982, 121-134.

3 L. például N. J. Chodorow: *The Reproduction of Mothering: Psychoanalysis and the Sociology of Gender*. Berkeley, University of California Press, 1978.

rést a világgal. Ez alól a lányok (és, balszerencséjükre „az özvegyek fiai”) kivételek, az ő kapcsolatuk az anyával folyamatos.⁴

A férfiasság nőies hányadának tagadására irányuló objektív törekvés (Melanie Klein éppen ennek a felfedését, a rítus visszájára fordítását kérte számon a pszichoanalízistól) az anyához, a földhöz, a nedveshez, az éjszakához, a természethez való kötődés és kötöttség felszámolására például az „ennayerváltás”-nak (*el aazla gennayer*) mondott időpontokban zajló rítusoknál nyilvánul meg, amilyen a fiú első hajvágása, és a férfivilág *küszöbén* átléptető valamennyi ceremóniánál, melyekre a körülmetélés teszi fel a koronát. Se szeri, se száma azoknak az aktusoknak, melyekkel a fiút elszakítják anyjától – tűzön készített tárgyakkal, melyek a *metszés* (és a férfiszexualitás) jelképeinek foghatók fel: kés, tőr, ekevas stb. Az újszülött fiút az anyja jobbjára (a férfi oldalra) fektetik, az asszony maga is a jobb oldalán fekszik, és kettejük közé jellegzetesen férfias tárgyakat helyeznek el, kártolófésűt, nagykest, ekevasat, követ a tűzhelyből. Ugyanígy az első hajvágás jelentőségét is az adja, hogy a nőies hajzat a fiú kötődését jelképezi az anyai világhoz. A felavató hajvágás az apa tiszte, borotvával – férfieszköz –, az „ennayerváltás” napján, kevéssel a vásártérre való bevezetés előtt, tehát valamikor a hatodik és a tizedik életév között. A férfiasítás (vagy éppen nőietlenítés) munkája ezzel a férfiak, a becsület, a jelképes harcok világába való bebocsáttatással, a vásártérre való első belépéssel folytatódik: a gyermek új ruhát, selyemövet ölt, tört, lakatot, tükröt kap, anyja pedig friss tojást helyez burnuszának csuklyájába. A vásártér kapujában a fiú feltöri a tojást, kinyitja a lakatot – felavató férficselekvések –, és megnézi magát a tükörben, ami, akárcsak a küszöb, fordulópont. Apja körbevezeti a vásártér férfiaknak fenntartott világában, bemutatja a többi férfinak. Hazamenet bikafejet vásárolnak: ez szarvai okán a *nif*hez kapcsolódó fallikus szimbólum.

Ugyanez a testi-lelki munka, ami fiúknál a férfiasítást szolgálja, felszámolva bennük mindazt a nőies csökevényt, ami „az özvegyek fiaiban” tovább él, még radikálisabban megy végbe a lányoknál. Mivel a nő negatív entitásnak számít, akit a hiány határoz meg, eredményei is csupán kettős tagadás által nyilvánulhatnak meg – mint megtagadott, legyőzött rossz tulajdonság vagy kisebbik rossz. Tehát a szocializáció munkája mindenestül arra irányul, hogy a testre is mindenkor vonatkozó, így azt szentnek – *h'aram* – deklaráló korlátot szabjon a nőnek, melyek a testi diszpozíciókba is bevésendők. Így sajátítja el a fiatal kabil nő a női életmód, a helyes viselkedés testet

⁴ Szemben azokkal, akiket Kabíliában esetenként „férfiak fiainak” mondanak s több férfi neveltjei, az „özvegyek fiait” azzal gyanúsítják, hogy kivonták magukat az alól a szakadatlan munka aló, ami az elnőiesedéstől megóvhatta volna őket.

és morált elválaszthatatlanul egybeforrasztó alapelveit, mikor megtanulja felöltöni, viselni az egymást követő életszakaszoknak – kislány, eladó szűzlány, feleség, családanya – megfelelő ruhát, önkéntelenül ellesve, legalább annyira a tudattalan utánzás, mint a kifejezett engedelmesség jegyében, hogyan kell megcsomózni övét, feltűznie haját, járás közben mozdítania vagy nem mozdítania valamely testrészét, fejét tartania, pillantását irányítania.

Ez a betanítás csak még hatékonyabb attól, hogy lényegében hallgatólagos: a női morálra mindenekelőtt sosem lanyhuló fegyelem szorít, mely a test egészére vonatkozik, s a kényszerítő öltözék, hajviselet által foganatosított. A férfi és a nő identitás egymást kizáró elvei mint állandó testtartás, viselkedés jelennek meg, így válnak valóra, jobban mondva természetessé. Ahogyan a férfibecsület morálja összefoglalható egyetlen szóban, amit lépten-nyomon hajtogatnak az informátorok, *qabel*, 'szembenézni', a 'pillantást keresni', illetve az egyenes testtartásban (a mi katonai vigyázállásunk megfelelője), amely egyben az általa jelölt egyenesség kinyilvánítása is,⁵ a női behódolás is természetesen váltódik meghajlásra, leborulásra, görnyedésre, *alázatra* (szemben a *fölnnyel*), arra a nézetre, hogy a nőhöz a hajlott, lágy tartás s az ennek megfelelő engedelmesség illik. Az alapvető neveltetés igyekszik bevésni valamely testtartást és egyes testrészek ilyenolyan igazítását – jobb (férfi) kéz, bal (női) kéz, járásmód, fejtartás, tekintet, vagy szemtől szembe vagy ellenkezőleg, saját lábunk bővölése – mind egy bizonyos etika, egy bizonyos politika, egy bizonyos kozmológia hordozói. (Etikánk, szépérzékünkéről nem is szólva, mindenestül belefér az olyan legalapvetőbb melléknevek keretébe, mint magas/alacsony, egyenes/görbe, szilárd/hajlékony, nyitott/zárt stb., ráadásul ezek zömmel testhelyzetekre vagy testi megnyilvánulásokra vonatkoztathatók – pl. „egyenes derék”, „görbe tekintet”).

A kabil nők számára kötelező alázat szélsőséges változata annak, amit mindmáig megkövetelnek a nőktől az Amerikai Egyesült Államokban éppúgy, mint Európában, s a megfigyelők tanúsága szerint néhány parancsban összefoglalható: mosolyogj, süsd le a szemed, tórd, ha a szavadba vágnak stb. Nancy M. Henley bemutatja, hogyan oktatják a nőket terük elfoglalására, a járásra, a helyes testtartásra. Frigga Haug is megpróbálta előhívni (az úgynevezett *memory work*-módszerrel, ami felidézett gyermekkori élmények csoportban történő megvitatása, értelmezése) azokat az érzelmeket, amely bizonyos testrészekhez kapcsolódnak, a kihúzandó háthoz, a behúzandó hashoz, a szét nem tárandó lábhoz stb., megannyi erkölcsi tartalommal felruházott pozitúrához (a lába széttárni közönséges, az előredomborodó has az akaraterő hiányáról árulkodik

⁵ A *qabel* szóról, amely a legalapvetőbb térbeli tájékozódással, az egész világgéppel összefügg, l. P. Bourdieu: *Le Sens pratique*, 151.

stb.).⁶ Mintha a nőiesség fokmérője az lenne, hogy az illető milyen kicsire képes „összehúzni magát” (berberül a nőnemet kicsinyítő toldalékkal jelölik), a nőt *láthatatlan karámba* rekesztik (a fátyol ennek csupán látható jele), korlátozva a teret, ahol mozoghat és közlekedhet (miközben a férfiak testükkel a lehető legnagyobb teret sajátítják ki, kivált a nyilvánosság előtt). Az ilyen jelképes *internálás* biztosítéka az öltözék, amely (a múltban még egyértelműbben) nemcsak a testet elfedő burok, hanem állandó rendreutasítás (a szoknya szerepe hasonló a papi reverendáéhoz), szükségtelemmé téve a nyílt parancsot vagy tiltást („Anyámtól sose hallottam, hogy ne terpessem szét a lábam”): bizonyos manírt kényszerít a mozgásra a magas sarok, a kezét lefoglaló kezitáská és főleg a szoknya, amely egész sor tevékenység megghiúsítója vagy akadálya (nem lehet benne futni, bizonyos pózokban leülni stb.), illetve állandó óvintézkedésekre szorít. Példa erre az a fiatal nő, aki folyton lesimítja magán a túlságosan kurta szoknyát, vagy alkarjával próbálja takarni a merész dekoltázst, s valóságos akrobatamutatványra kényszerül, hogy összeszorított lábbal szedhessen föl valamit a földről.⁷ Ez az *erkölcsi* tartáshoz és a nőhöz méltó tartózkodáshoz mélységesen kötődő gesztusvilág továbbra is kötelezi őket – mintegy szándékuk ellenére – azután is, hogy az öltözék többé nem parancsolja (pl. a szapora tipegést, amit olykor nadrágot, lapos cipőt viselő fiatal nőktől is látni). Azok a laza pózok és tempók pedig, mint a széken hintázás vagy az íróasztalra föltett láb, amit olykor megengednek maguknak a férfiak – a befolyásosak – a hatalom, vagy ami lényegében ugyanaz, a magabiztosság jegyében, egy nő részéről egész egyszerűen elképzelhetetlenek.

Az ellenvetésre, miszerint napjainkban számos nő szakított a tartózkodás hagyományos normáival-formáival, és testük jóváhagyott megmutatását „felszabadulásnak” fogják fel, elégséges válasz rámutatnunk arra, hogy milyen nyilvánvalóan diktálja a férfiperspektíva a szoros értelemben vett testtel való ilyenfajta élest (lásd a nőt a francia reklámokban ma, fél évszázadnyi feminizmus után):

6 F. Haug et al.: *Female Sexualization. A Collective Work of Memory*. London, Verso, 1987. A szerzők úgy tesznek, mintha nem tudnának róla, de a testnek ez a betörése, amelyben az őket sújtó hátrányai ellenére, cinkosak a nők, társadalmilag nagy mértékben meghatározott, és a nőiség megtestesülése elválaszthatatlan a *megkülönböztetés* egyfajta megtestesülésétől, vagy, ha így jobban tetszik, attól a megvetéstől, amivel a vulgárisnak tekintett túl mély kivágást, túl rövid miniszoknyát, túl vastag sminket szokás illetni (de ezek többnyire roppant „nőiesnek” is számítanak...).

7 L. N. M. Henley: i. m. 38., 89–91., továbbá 142–144. Az *Exercises for Men* című karikatúrasorozat, amely a nőhöz illő „abszurd pozitívumokat” pécézi ki.

8 Amit a nőiességre nevelés rendes körülmények között csupán sugalmaz, nyíltan hirdetik a „hosztessz-iskolák” illetlen- és viselkedéskultúra-kurzusai, ahol megtanítják, hogyan kell járni, állni (hátratett kéz, párhuzamos lábfej), mosolyogni, lépcsőn fel-le menni (úgy, hogy nem nézünk a lábunk elé), az asztalnál intézkedni („a hosztessz gondoskodik a zökkenőmentes lebonyolításról, de észrevétlenül”), a vendégekkel bánni („készségesnek mutatkozni”, „kedvesen válaszolni”), „fellépni”, értve ezen a magatartást és az öltözködést, sminket is („semmi élénk, rikító, agresszív szín”).

az egyszerre felkínált és megtagadott női test azt a jelképes megkaphatóságot hirdeti, amely – mint nem egy feminista dolgozat rámutat – úgymond nőhöz illő, a vonzás és a csábítás férfi és nő által egyaránt ismert és elismert hatalma, és azoknak a férfiaknak a becsületét öregbíti, akiktől az illető nő függ vagy akikhez kötődik. Ehhez társul még a szelektív visszautasítás hatalma, amely még megcifrázza az ilyen kizárólagosság árával is a „fogyasztói rongyrázás” figuráját.

Így vésődik be fokról fokra a habitusában eltérő két osztályba az a felosztás, amely a társadalmi rendet alakítja, pontosabban a nemek között társadalmilag hatályos viszonylatokat hatalom és kizsákmányolás vonatkozásában szembeállítja az egymást kiegészítő testi *hexisz*, illetve látásmód- és felosztásbeli elvek formájában, s ennek folytán a világon minden dolog, minden tevékenység a férfi–nő ellentétre szűkíthető le, a szerint sorolható be. A férfioldal a kinti, a hivatalos, a nyilvános, a száraz/tárgyilagos, a magasztos, az egyszeri; a férfiakra tartoznak a hirtelen, kockázatos, látványos tettek, melyek – mint a bika letaglózása, a szántás, a szüret, a gyilkosságról és a háborúról nem is szólva – megtörik az élet szabályos menetét. A nőkre hárul ezzel szemben *bent*, a nedvesség, a hitványság, a görbeség, a folyamatosság nevében végzett mindenfajta házimunka, vagyis mindaz, ami intim, a színpalak mögött zajlik, netán nem való más szemé elé, szégyenletes, mint a gyerekek és állatok gondozása, továbbá mindaz a külső feladat, melyet a mítosz jegyében osztanak rájuk; vagyis azok, amelyeknek közük van vízhez, fűhöz, zöld színhez (ilyen a sarlózás, a kertészkedés), tejhez, fához, de mindenekelőtt a legpiszkosabbak, a legegységűbbek, a legalantasabbak. Mivel a világ egésze, amelyben a nők gyökereznek, a falu tere, az otthon, a nyelv, az eszközök egytől egyig erre a néma rendre utasítják őket, ha tetszik, ha nem, azzá válnak, amit a mítosz logikája előír, elsősorban őket magukat erősítve meg abban a meggyőződésben, hogy nem is való nekik más, mint ami hitvány, görbe, kicsi, szűkös, hiábavaló stb. Kénytelenek minden pillanatban tüntetően kinyilvánítani, hogy természetes eredetű a rájuk társadalmilag kirótt önleértékelő identitás: nekik jut a hosszadalmas, hálátlan babramunka, hogy hajlongva szedjék a földről az olajbogyót vagy a gallyat a rúddal, fejszével felszerelt férfiak után; nekik kell érvényesíteni a háztartás mindennapos működtetésének közönséges szempontjait, látszatra tetszelegve olyanfajta kicsinyes számításokban, csúrés-csavarásban, haszonlesésben, amin a magára valamit adó férfi keresztülnéz. (Gyerekkori emlékem, hogy a férfiak: szomszédok, barátok, miután reggel levágták a disznót – rövid erőszakos esemény, mindig egy kis felhajtással: a menekülő állat visítása, nagy kések, vér stb. –, estig, sőt néha másnapig is nagy léleknyugalommal verték a blattot, s csak elvétve kegyeskedtek odébb tenni egy-egy nehéz üstöt, miközben a sürgő asszony-nép keze alatt égett a munka, készült a hurka, kolbász, virsli, pásté-

tom.) A férfiak (és a nők) óhatatlanul szemet hunynak afölött, hogy az alá-fölérendeltségi viszony logikája képes csak a nőkre ragasztani, beléjük vetíteni az erkölcsi kötelezettség számba menő erények mellett mindazt a rosszat is, melyet az uralkodó nézőpont a *természetüknek* tulajdonít, például az alamusziséget, vagy, hogy valami szebbet is mondjunk, a megérezést.

Az alattvalók különleges tisztánlátásának sajátos formája, amit „női megérezésnek” szokás nevezni, még nálunk is egyet jelent a behódolással, objektíve és szubjektíve; ez serkent vagy kényszerít a figyelemre, figyelmességre, gondosságra, éberségre, mert ezek híján lehetetlen a gondolatolvasás: ráhibázni az óhajokra, megszimátozni, ha vihar érik. Sok-sok kutatás mutatott rá az alárendelteknek, jelesen a nőknek (főként a kétszeresen, háromszorosan alárendelteknek, például a néger házvezetőnőknek, akikre Judith Rollins a „Between Women”-ben tér ki) erre a kivételes éleselméjűségére: a nem verbális (így hangnembeli) jelzésekre a férfiaknál fogékonyabb nők könnyebben fejtik meg a nem verbálisan kimutatott érzelmet, a dialógus sugalmait.⁹ Két holland kutató felmérésének tanúsága szerint a nők részletekbe menően képesek leírni férjüket, ám a férfiak feleségükről csak olyan általánosságokban tudnak beszélni, melyek „minden nőre” érvényesek.¹⁰ Ugyanez a két szerző veti fel, hogy a homoszexuálisok, akik heteroszexualitásra neveltetve elsajátították az uralkodó szempontokat, erre a perspektívára is rá tudnak állni (ami tudatuk, ítélőképességük egyfajta disszonanciáját okozza, elősegítve egészen egyedi tisztánlátásukat), és jobban értik a fölrendeltek szempontjait, mint ők maguk.

A jelképesen lemondásra és tartózkodásra ítélt nők csak úgy gyakorolhatnak bármiféle hatalmat, ha tesznek róla, hogy az erős tulajdon erejének kárát vallja, vagy ha készségesen háttérbe vonulnak, és eltagadják (szürke eminenciási) befolyásukat. De, amint Lucien Bianco kimondja a kínai parasztmozgalmak kapcsán a törvényszerűséget, „a gyöngék fegyverei óhatatlanul gyöngé fegyverek”¹¹. Maguk a jelképes stratégiák is, melyeket a nők férfiakkal szemben bevetnek (például a mágia), az uralom hatalya alá esnek, hiszen a misztikus jelképeknek, a végrehajtók azon gépezetének, melyhez a nők folyamodnak, illetve az általuk hajsolt céloknak (mint a szeretett vagy gyűlölt férfi szerelme, tehetetlensége) ugyanaz az elvi alapja, mint a férfiközpontú felfogásnak, amely a nőket elnyomja. E stratégiák kevesek ahhoz, hogy a valóságban is felborítsák a hatalmi viszonyt, de legalább nyo-

⁹ L. W. N. Thompson: *Quantitative Research in Public Address and Communication*. New York, Random House, 1967, 47–48.

¹⁰ Vö. A. van Stolk–C. Wouters: „Power Changes and Self Respect: a Comparison of Two Cases of Established-Outsiders Relations”. *Theory, Culture and Society*, 4 (2–3), 1987, 477–488.

¹¹ Vö. L. Bianco: „Résistance paysanne”. *Actuel Marx*, 22, 2e semestre 1997, 138–152.

matékokat adnak az uralkodó felfogás nőképeinek, miszerint rosszindulatú teremtmények, akiknek mindenestül negatív identitása csupa tilalom, jó alkalmat kínálva ezek szakadatlan áthágására. Így van ez a gyöngéd, szinte tetten érhetetlen erőszak minden fajtájánál, melyek révén a nők elégtételt vesznek a férfiak rajtuk gyakorolt testi, vagy eszmei erőszakáért, a bájoláson, a cselszövésen, a hazugságon, a passzivitáson (nemi aktus közben) át egészen a zsarnokian alázatos szeretetig, amilyen a mediterrán anyáé vagy az anyáskodó feleségé. Gyötörnek és büntudatot keltenek önfeláldozásukkal, végtelen odaadásukat és néma szenvedésüket nyújtják viszonzhatatlan ajándék vagy törleszthetetlen adósság képében. A nők tehát minden tettükkel kénytelen kellelten bizonyítékát adják ártó voltuknak, rászolgálva a tiltásokra, az előítéltre, mely őket alapvetően rosszindulatúnak állítja be – annak a túlzás nélkül tragikus logikának a jegyében, hogy az elnyomás folyamánya, a társadalmi valóság nemegyszer megerősíti a képet, amely az elnyomás érvényesülésének és igazolásának hivatkozási alapja.

A férfiközpontú látásmódot tehát folyamatosan az általa megszbott szokások legitimálják: a nők, mivel hajlandóságaik a nőket sújtó, intézményesedett *negatív előítélet* eredői, nem is tehetnek mást, mint hogy egyfolytában rászolgáljanak erre az előítéltre. Ez az *átok* logikája, *önmagát beteljesítő jóslat* a javából, önigazoló pesszimizmus, gondoskodik arról, hogy a jóslat beváljék. Ez nap mint nap érvényesül a két nem viszonylataiban: a férfiak hajlandósága, hogy a nők hatáskörébe utalják az alantasabb feladatokat, a népszerűtlen, kicsinyes lépéseket (mifelénk ilyen az ár tisztázása, a számla ellenőrzése, árengedmény kérése), röviden, hogy túladjanak a vélt méltóságukon aluli feladatokon, ugyanabból a mentalitásból fakad, amely a nőket „szűklátókörűségükért” és „földhözragadt kicsinyességükért” ostorozza; a nyakukba varrt vállalkozás kudarcáért őket marasztalják el, az esetleges sikert viszont soha nem írják a javukra.¹²

12 A beszélgetések, vizsgálatok, melyeket az ingatlangazdálkodás területén végzett kutatásaink keretében folytattunk, bőségesen szolgáltatott alkalmat arra, hogy ezt a logikát tetten érjük napjainkban, közvetlen környezetünkben (vö. P. Bourdieu: „Un contrat sous contrainte”. *Actes de la recherche en sciences sociales*, 81–82. 1990. március, 34–51.). Bár a férfiak nem mutathatnak többé fölényes megvetést a gazdálkodás kicsinyes szempontjai iránt (kivéve talán a kultúra világát), nem ritka, hogy törvény adta fölényüket – főleg tekintélyes pozícióban – tüntető közönnyel nyomatékosítják a felügyelet alsóbb rendű kérdései iránt, melyekkel rendszerint a nők foglalkoznak.

LOSONCZI ÁGNES

Ferge Zsuzsa: *Elszabadult egyenlőtlenségek* című könyvének bemutatása

Elhangzott a Helicon könyvpremierjén, 2000. december 20-án

Ferge Zsuzsának *tíz* év óta nem jelent meg könyve, miközben szóval, tettel, tanítással jelen volt és küzdött, *tíz* embernek is elegendő teljesítménnyel: ébresztette az állam felelősségét, a társadalom lelkiismeretét mint kutató, szociálpolitikai militáns – mint mindenek.

- Fontos könyv ez és fontos a szerzője is, különösen ma, amikor
- a hatalmak agresszivitása és dominanciája sokszor kontroll nélkül, nyilvánosság nélkül, ellensúly nélkül eluralkodik;
  - amikor a köz-közömbösség habitusa általánosodik és az elutasítás hangja kerekedik felül a ki-, a hátrébb- és a rászorultakkal szemben;
  - amikor a „részt vevő demokrácia” érlelődése megtorpan és több gát korlátozza az érvényesülését, mint amennyi biztató erő és kedv lenne serkentésére;
  - amikor kizsorítódsdi uralkodik a belátható társadalmi játéktéren és az aktuális politikai hatalom minden eszközzel felhangosított irányba mögül megint feladattá vált felmutatni mások és a másik igazságát;
  - amikor a rendszerek hibáiból, illetve működésük törvényszerűségéből következően növekedik a „halmazati társadalmi áldozatok” száma, miközben éppen ők, a lemaradók, a kisemmizettek, a kirekesztettek kerülnek vád alá, rossz helyzetük miatt;
  - amikor a gyengék hangja a harsányak hangzavarában tovább gyengül, miközben jelenük kátyújánál csak a jövőjük reménytelensége mélyebb;
- ebben az időben különösen fontos Ferge Zsuzsa könyve és mondanivalója.

Könyv? Tanulmánygyűjtemény? Társadalmi krimi...

Bár a könyvnek csaknem minden tanulmányát ismertem – ugyanis a válogatás már nagyjából megjelent tanulmányokból-cikkekből áll –, a maga idejében olvastam, mégis „egybeolvasva” újdonság, sőt reveláció. Nem különböző tanulmányok vagy cikkek laza gyűjteménye, hanem *igazi* könyv, folyamatos olvasásra való. Szellemi élmény, koncepciózusan építkező, alaposan kierelelt gondolatokkal, tépelődő, küzdő írások, amelyek szinte drámai módon fejezik ki azt, ami a társadalomban történik, amit ő megfigyelt és feldolgozott. Az elmúlt napokban éjjel-nappal szoros együttlétben éltem a könyvvel, az együtt

RECENZIO

töltött napok intenzitása után mégis úgy gondolom, hogy alapos elolvasására „előttem az élet”.

Mégis más a könyv hatása, mint az egyes tanulmányok időben széthúzódó olvasása, az idő tagolta távolságot az emlékezet nem mindig tudja összekapcsolni. Más a külön-külön megjelent egyes írások felfogása, ereje, és más, amikor az ember egy nagy lélegzettel – no, engedjünk meg azért több lélegzetvételt is –, időben sűrítve, egymás után olvassa az írásokat. Kiderül, hogy nem az egymás mellé rakott tanulmányok teszik könyvvé ezt a könyvet, bár ez esetben az is elég lenne. Hanem ennél több.

De mégis: mi adja még a tanulmányok könyvvé épült egységét?

A könyvnek ugyanis építkezése van: íve, struktúrája, sőt dramaturgiája. A tér-idő–cselekvés klasszikus drámai egysége érvényesül benne, hősök és antihősök akciói, konfliktusok, ütközések egy adott idő terében, mozgásuk változásukban zajlik, olyan belső és külső küzdelmek során, amelyek drámai egységben teljesülnek. A hős – hála az Égnek – nem bukik el, bár nem is lesz a történetből happy end. Állam és szerző nem lesznek egymáséi, a fentről jövő hatalom evilági áldását nem kötik össze közösen érlelt szociálpolitikai elvek, amiben örök egyezséget ígérnének egymásnak. Nem kétséges, hogy a drámában – késő modern módon – nem oldódik meg semmi, ugyanaz megy tovább, ugyanazokon a küzdőtereken, ha másképpen, másokért, meg másokkal, máshogyan is, de mindig újra meg újra kezdve, régi és új érvekkel érvelve, újra és szinte megint ugyanazokért a tétékért. Nem lehet nem folytatni, menni kell tovább, ha lehet még több erővel – ez a drámai végzet, törvény és ítélet.

Ferge szilárd meggyőződése, erkölcsi elszántsága táplálja újra és újra való ütközését a „tehetős” külvilággal, felvilággal. A tehetőséget itt a *cselekvésre képes* értelemben használom: akik képesek volnának tenni, ha tennék, amit esetleg tehetnének, de nem teszik, mert vagy nem tudják, vagy mert nem akarják, vagy mert nem tehetik, vagy mert más tettek kerekednek a szükségesnek látott fölébe, s így kap a nem-tevés magyarázatot, olykor még álpátoszt is, vagy azért, mert a társadalom és szükséges jótette között a pöffetegség alkotja a közömbösség szigetelőrétegét, vagy mert az önhitt magabiztosság emelkedik magasabb hatalmi erővé, ahogyan ezt „lentről”, kívülről nemcsak sejteni, de látni is lehet. A tenni képes hatalmak önmagukba gyönyörödve nemigen szeretik látni, hogy mi történik a társadalmi lendületből kiesett csoportokkal, a szegényekkel, az új, nagyon keményedő élet-harcban az eszköz nélkül maradt képtelenekkel. Ezekért szól és érvel Ferge könyvének minden eleme.

Nem holmi érzelmes esszékről van szó. Kemény tudományos kutatások sora vezeti érveit, kritikai distanciával újra megvizsgálja korábbi álláspontját, más és más oldalról méri meg saját érveit is. Újra és újra szembesít statisztikai korrektséggel feldolgozott és bemutatott helyzetekkel, létállapotokkal. Újra átelemzi: a jövedelmek eloszlását, a megélhetés színvonalát, a társadalmi csoportok egymáshoz való vi-

szonyát, a társadalompolitikai módszereket, és mindazt, ami csak befolyásolja a lemaradt társadalmi csoportok helyzetét. Mindezt egybeveti a múlttal, a mai szükséggel és kíváncsisággal, távlatot nyit Kelet és Nyugat felé.

Teljes tudományos eszköztárával kutat, megismer, kimutat, felmutat, újramegkérd. Új helyzetre új kérdéseket tesz fel, új bizonyítást végez. Újramegkérd vitát kormányokkal, másképpen látókkal, belországgal-külvilággal, nagy szellemi áramlatokkal, fáradhatatlanul mondja, mondja mindig új érveket felvonultatva, ha mindig mást is, mégis mindig ugyanazt.

Ebben a mi világunkban, a változtatott hitek és arcok idején, ahol a helycserék mellett az öncserék, kézcserék elfogadott nemzeti társastánccá váltak; ahol nem köpönyeget forgatnak (mily egyszerű mozdulat is volt az!), hanem arcot is cserélnek, miközben lépést váltanak – jobbról balra, balból jobbra, radikálisból konzervatívba, konzervatívból bal-jobb radikálisba. Még a legbensőségesebb hitükből is kifordít a felülkerekedés akarása, egyszer – legtöbbször – a hatalom érdeke, máskor a divat csábítása (az is nagyhatalom), de a megszerezhető siker is kifordíthatja a nagyon igyekvőt önmagából. Nemcsak a fennmaradás, hanem a feltűnés is vonzó, érdekessé válni mindig izgalmas, hiszen akkor bármilyen irányban is, de eladhatóvá tudják tenni magukat. Az érvényesülés nemcsak a politika üzletét, a média-divatot, hanem a legbensőségesebb hitek világát is a külső érdeknek, a látzatnak veti alá: így lesz vallástagadó marxistából a Jézus-hit türelmetlen hirdetője, a szkeptikusból mélyzsidó, a kollektivistából szélsőséges individualista, a hajdani hippiből angol fazonra átszabott úrimitáció, színéváltó hőkonzervatívból újbalra szakadt anarchista, szabadsághitű lánglelkűből mini-diktátor; a szabadság védelmezőjéből olyan, aki a szabadságot egyszerűen a saját érdekerévé szűkíti, s akinek szabadságelvéből a másik szabadságának rafinált korlátozása marad. A divat, a politikai érdek, az üzlet, a hírverés, a csapodár közvélemény oltárán feláldozott saját eszmék új arculata mögül néha az arcok is átsejlenek, amelyeket ugyan megtagadtak, de – abban biztosak lehetünk – ez az önmegtagadás nem jelenti azt, hogy önmaguktól bármit megtagadjanak.

Nos, ebben a kavalkádban Ferge Zsuzsa az állandó, mondhatnám szinte az archimedesi pont. Az a bizonyos „fix pont”. Nem „arra való” ez a fix pont, hogy ettől sarkaiból fordítsák ki a világot – amint erre valaha gondoltunk is, bár a történelmi rendszerváltozatok kísérleteinek tapasztalata nem tűnt eddig elég megnyugtatónak. Hogy is mondja Petri? „Kifordítom, befordítom, mégis világ a világ.” Hiszen a fent és a lent különbségei, a szegénység megmaradása, a nagy távolságok, a kiszolgáltatottság kibillenthetetlen állapota megmaradt, legfeljebb más struktúrában, és más reménytelenségi fokozaton. Ezért is volt korábban is, maradt mára is annyi mondani- és tennivalója Fergének.

Ferge Zsuzsa világszemléletének erkölcsi biztonsága és kutatói szerénysége

Erős a hite, és én csodálom a hitét, akár az egyszeri anekdotában, ha nem is mindig osztom. Kutatói habitusa viszont nem hiten épül, hanem munkán. Fontos kérdéseire úgy keresi a választ, hogy válasza megcáfolhatatlan bizonyítékokon, munkával és tényekkel megalapozott, komoly szellemi erőfeszítésekre épül. Bizonyítás nélkül nem állít semmit. Újra és újra kérdez, bizonyít és állít. Úgy, ahogyan a felvilágosodás elve bennünket tanított, úgy, ahogy ez megalapozó kutatói módszerünké vált. Amikor időnként hallgatókat kaptam, legalábbis én így értettem és így tanítottam a társadalomról való tudás bővítéséhez szükséges ismeretek megszerzésének kutatói magatartását: *kétkedni, kérdezni, bizonyítani, állítani és aztán újra kérdezni*. És a kérdés-bizonyítás minden újakezdődő fázisával egyre közelebb kerülni a társadalmi mozgások megértéséhez: a felszíntől a lényeg felé törve.

Ferge mint kutató szerény, és alázatosan közeledik tárgyához. Az az erkölcsi, elvi pozíció, amelyen áll, az biztos, a célja világos, ehhez tartja állandóan „szárazon a puskaport”, vagyis kutatói eszköztárát. Önmagával sohasem elégedett. Mindig nagyobb igényt támaszt magával szemben, mint amit saját munkája eredményeként jó lélekkel elfogad magától. Ez tartja állandó feszültségben, ez viszi előre, mindig új válaszok, új bizonyítékok feltárása felé. Nem válik a saját nézeteinek dogmatikusává.

Másik erénye, hogy mindig fontosabb a tárgy, amivel foglalkozik, mint saját maga. Nem narcisztikus, nem helyezi önmagát előtérbe. Nem maga akar érvényesülni, villogni, a célját akarja átgondoltan, meggyőzően átvinni, érvényesíteni. Ez az, ami stimulálja, és ennek érdekében újragondolja azokat a kérdéseket, amelyekben másokkal vagy sokakkal ütközik.

Az egyik legfontosabb példa erre a magatartásra könyvének első részében érzékelhető, ahol az egyik legtöbbet vitatott álláspontját: az államhoz való viszony kérdését kifejti. Ez könyvének elméleti alapozó és indító első része.

Elvi alapvetése az állam kérdésében

Ferge gondolkodói autonómiája és módszere pompásan kirajzolódik ennek tárgyalásából. Nota bene talán ebben a kérdésben vitatkoztunk a legtöbbet. Az államot senki nem utálja olyannyira ráción túli, meggyőződéssel teli szívvel, mint aki átélte a szocializmus negyven évét, annak politikai omnipotenciával rendelkező, diktatorikus államképződményével. Negyven éves életpraxis a szocialista rendszerben üzembiztosan immunizál az állam mindenfajta idealizálásával szemben. Ezért is volt euforikus a rendszerváltás megélése, annak az illúzióknak a valóságba forduló reménye, hogy végre megszabadulunk a

központi állami hatalomtól! Nem is az a kérdés, hogy milyen legyen az állam: az „erős állam”, „gyenge állam”, az „éjjeliőr állam”, s hogy milyen százalék fölött, alatt, között legyen az állam disztributív hatalma, hogyan határozzák meg döntési helyzetét, hogyan biztosítsák az államhatalom fölött az alapos társadalmi kontrollt stb. Miközben sokan vidoran temették az államot vagy inkább temették volna, Ferge akkor is szorongva kérdezte: „Mi lesz, ha nem lesz?” Miközben mint-ha mindenki elfelejtette volna, annyira figyelmen kívül maradt az a tény, hogy Nyugat-Európában a GDP-nek milyen nagy arányát osztja el az állam, hogyan szabják meg ezt az arányt és az elosztás módját a törvények és a politikai pártok vitája és konszenzusa.

Tudjuk, hogy más a valóság, és más a „róla való beszéd”, hogy ki ne ejtsem azt a szót: *diskurzus*, amit magára adó, „posztilag is modern” szociológus már az „izé” helyett is töltelékszóként használ. – Tehát más a szó, szó, szó, és a tény, tény, tény, s ennek különbségét Ferge táblái pontosan mutatják. Megmutatja ugyanis a fejlett ipari országok adatait, s azt is, hogy a GDP 40–60 százalékát az állam osztja szét. Ez esetben ugye nincs akkora veszélyben az állam beleszólása az újraelosztásba.

A sok vita hatására Ferge mégis előről kezd gondolkodni az államról. Beássa magát, és kutatni kezd. A történelem, filozófia, társadalomfilozófia, antropológia, kultúrtörténet, civilizáció-történet könyveibe ássa be magát, és felépít kemény munkával egy igen szép, intellektuálisan élvezetes gondolati folyamatot. Mondhatni gyermeki szemmel újra rácsodálkozik a folyamatra, előről végigjárja az időben az utakat: mi is, hogyan is történt idáig? Faggatja az állam formálódásának történetét, hozzákeresi a változatokat a történelemből, felfedezi az állam civilizációs feladatát. Megtalálja az állam pozitív funkcióit, történelmileg kialakított, mondhatnám progresszív, human állampolgárokat védelmező szerepét. Merthogy ilyen is van az állam szerepkörében.

Lehet vitatkozni állításairól, fogalomhasználatáról. Ferge maga is sok kérdést tesz fel, újra és újra maga is szembesíti magát saját állításaival, válaszaival, kérdéseivel továbbgondolkodásra készíti magát és mindenkit, feladja a leckét. Megmutatja a még nyitott kérdéseket, a felvázolt érvekben még folytatható gondolatsort, hogy merre lenne érdemes tovább lépni. Biztat, érvel, kinyit új ajtókat új kérdésekkel, átgondolható állításokat fedez fel és hoz felszínre.

Lehet vitatkozni, államról, funkcióról, a civilizáció ilyenén felfogásával, de most egy lépcsővel magasabbra kell lépni, a vitákat más szinten lehet folytatni, mint ahogyan e munka ismerete nélkül lehetett. Oda kell eljutni, ahová Ferge elméletileg-történetileg is felküzdötte magát. Nem lehet a szokásos, csak mára vonatkozó sematikus-mechanikus, elhárító válasszal megelégedni, hiszen állításai megdolgozott, átgondolt, ugyanakkor szórakoztatóan érkézfeszítő megállapításokat tartalmaznak.

Igaz, sok mindent át- és tovább kell még gondolni, több oldalt is

feltárni, mert a könyv sokoldalú átgondolásra készítet: a fogalomhasználatától az értelmezésig abban is inspirál, ami az állam szerepe általában, viszont éppen a szociális kérdésekre összpontosít: mit is kellene vállalnia, hol helyezkedjék el az emberi együttélés szektoraiban humán feladataival. Nemcsak hogy „mekkora legyen”, hanem hogy mekkora legyen a felelőssége, és hol legyen a kontroll, és milyen legyen az állampolgári részvétel bekapcsolása. Ugyanis elmondhatom az aggodalmamat is: ez a részvétel és kontroll azért fontos, mert az államhatalomnak ismert túlnövése az éppen kapott feladatokon a túlhatalomra törő politikai erők játszójává válhat, ha társadalmi kontroll nélkül marad, s az öngerjesztő erőmutogatása önkénybe is fordulhat. Ezért is engedtessek meg, hogy elmondjam itt az egyik kedvenc aforizmámból variált gondolatot. Az az óvás jutott eszembe, hogy az emberi természet okán: „az emberi élet sokkal fontosabb annál, semhogy emberekre lehessen bízni azt”. Úgy gondolom, hogy a szociálpolitika gonddal telített területei, a szegénység meg a megszaladó egyenlőtlenségek léte sokkal keservesebb, nehezebb megoldandó terhet hárít a társadalomra annál, hogysen azokat bármilyen államra lehessen teljes egészében bízni.

A nagy ütközések, a kormányok szociálpolitikájának bírálata

Ezt a meglehetősen hosszú részt egy lendülettel olvastam el. Történelmi pannó a hatalom visszajáról. Azokról az emberekről, csoportokról, akik minden húsofazéktól és túztól messze vannak. Az ő oldalukon áll a szerző, az ő érdekükben érvel és az értük való társadalmi felelős tennivalók szükségéről, de különösen a szükséges tettek sorozatos elmulasztásáról beszél. Állandó replikáival halad a megtörtént időben, mindig az éppen adott hatalmi döntésekkel vitázva ad a korról, cselekedeteiről jellemző időbeli, történelmi képet.

(Kis megjegyzés az építkezésről: én idesoroltam volna az előző rész írásait 1988 és 1991-ből is. Különösen megragadott e témához kapcsolódó 1992-es tanulmánya, amiben sokszor szinte váteszi meglátásai vannak. Bár Ferge nem erre büszke, ő a döntésekre gyakorolt hatását többre tartaná annál, mint hogy „lám, előre megmondta, őt igazolta az idő, mennyire beigazolódtott a jóslata”, pedig ez történt.)

Tanulmányai sorát az időrend határozza meg. Látható, ahogy a társadalmi rendszerekkel, az adott kormányokkal külön-külön is vitatkozik, opponál, érvel, bizonyít. És mekkora munkával! Még „jogászul” is megtanult ahhoz, hogy végigvizslassa a törvényeket.

Ahogy olvastam a szocialista rendszer idején írt vitáitait, az akkori intézkedésekkel vagy éppen hiányzó intézkedésekkel szemben, majd a rendszerváltást levezénylő keresztény-konzervatív kormánynyal szemben felsorakoztatott érveit, utána a szocialista-liberális kormányzat működésének éles kritikáját, majd mostanában a leg-

újabb nemzeti-konzervatív-jobboldali kormány tetteivel és elmulasztott tetteivel kapcsolatos érvelését, az élet és idő változékonyságával szemben a téma és tennivaló maradandóan változatlan. A érvelés sokoldalúsága, a sokarcú válaszmódok kifejezése elkápráztatott. Elképzelem, hogy egy külföldi végigolvassa a könyvnek ezt a részét, elgondolkodhat, talán még irigyen is nézi, hogy hányféle rendszer hányféle társadalompolitikai tapasztalata érlelte ki Ferge mondandóját, hányféle ideológiával, szemlélettel és intézkedéssel szemben edzhetette meg az érvrendszerét.

Ide illik egy alapmese, amely erősen kelet-európai jellegű: Meghal Kohn – vagy Kovács, ahogy tetszik – és felkerül a mennyországba. Szent Péter, ahogyan *A szociológia módszeréből* (ld. Cseh-Szombathy-Ferge) tudni lehet, korrektül megszerkesztett kérdőívet vesz fel róla. Először ugye a területi mobilitásáról: – „Hát hol éltél, fiam?” – „Születtem az Osztrák–Magyar Monarchiában, iskoláimat Csehszlovákiában jártam, a Magyar Királyságban érettségiztem, a Nagy Szovjetunióban kezdtem dolgozni, és az Ukrán Köztársaságba kerültem nyugdíjasként az öregek otthonába.” – „Ó, fiam – csóválja meg Szent Péter a fejét –, de sokat kellett hányódnod, és mindig új meg új országban újramezteni az életet!” – „Ó, Atyám! – válaszolja a megboldogult –, de hiszen én egyáltalán ki se mozdultam Munkácsról.”

Ezért is tudta így egybegyűjteni Ferge Zsuzsa egy helyből a fél világ tapasztalatát.

A rendszerváltás társadalmi hatásai

A rendszerváltás nyerteseiről és veszteseiről Ferge nem árul zsákba-macskát. Vállalja és mondja, hogy értékelkötelezett szociológiát folytat, hiszen – s magam is úgy látom – egyik szociológus sem független a saját értékvilágától, még a legegzaktabb módszerek szigorú és értő kezelői sem. Abban, hogy kiket kérdeznek, mi a minta, mit kérdeznek, mire kérdeznek, hogyan kérdeznek, benne van az értékelkötelezettség, legyen bármilyen objektív a tények feltárásának módja, tökéletes a módszerek egzaktsága. Majd az eredmények kimunkálása után, ott nyilván objektivitásra, mérhetőségre és megismételhetőségre törekednek, de az már az elemzésen, az értékszempontokon múlik, hogy mit emel ki és mit hagy háttérben, és a számok összefüggéseiből mire következtet. Bármit tesz, ott van benne az ember, a maga támasztékot adó, elszabadító, megkötő értelmező világa. Ferge ezt úgy fogalmazza meg – és most átveszem a hasonlatát, hogy a pohár, amelynek a feléig víz van, az vajon félig üres-e, vagy félig teli –, hogy ki hogyan ítéli meg.

Ebben a részben egy igen nagy kutatást ismerttet, amelyet Kelet-Európa átalakulásban lévő országaiban folytattak arról, hogy a rendszerváltás után mi is történt és hogyan élték át a történéseket. Kutatták az életfeltételek változásának statisztikailag alátámasztott tényeit és a változások szubjektív megítélését is. A tények és vélekedések

RECENZIO

együttes elemzése állt a vizsgálat centrumában. Sok fontos ismeret feltárása mellett – és itt ismét a kutató tisztasága és tisztessége figyelemre méltó – Ferge elmondja, hogy a helyzet megítélése, akár pozitív, akár többségében negatív volt is, nem mindig és mindenütt a tényszerű helyzetet tükrözte, legalább annyira függött a beállítottságtól, pontosabban az eszmei hovátartozástól vagy csoportidentitástól.

Az ítéletben benne volt a várakozás is: ki mit várt a szocializmus összeomlása után. Benne van a várakozás valaminek a reményteli beteljesüléséről, de az az aggodalom is, ami a rendszerváltást megelőzte. Saját kutatói tapasztalatom szerint éppen a szocializmusban elszenvedett csalódások, az utána feltámadó remény, hogy „innen nézve csodálatos, ami Odaát van” – ez az illúzió is felelős a nagy másnaposságért. A „szocialista” jelző valamikor fosztóképzőnek minősült. A sikerületlen szociálpolitikai torzók, a beteljesületlen szocialista ígéretek után sokan a rendszerváltozásba helyezték a reményüket, valami olyan gondolattal, hogy amit nem teljesített a szocializmus, majd elhozza az új rendszer. Bár azt mondják, utólag könnyű okosnak lenni, én inkább úgy látom, sokszor utólag is nehéz; itt sokféle illúzió omlott össze. Az, hogy „hipp-hopp, ott legyek, ahol akarok”, a remény, hogy hamarosan beérjük az ideált; lehet, hogy közelítve kiderül, hogy nem is annyira ideális? Amit ideálként láttunk, azok az érett jóléti államok, a maguk kifejtett formájában, mégpedig a „rosszléti” szocializmusok ábrándos tekintetével nézve. A fogyasztói társadalomból főleg a tárgyi bőség látszott, a hiánygazdaság szűkösségének csótlásával. Sokkal kevésbé volt benne a „képben”, hogy milyen a munka és termelési színvonal szerkezete, s hogy ez miként hozza létre az áruk bőségét, hozzáférhetőségét, és hogy milyen több-kevesebb demokrácián edzett, tanult eszközök hozták létre az elosztás módját és arányát. Ehhez képest következett be a változás társadalmi drámája, a gazdasági, társadalmi zuhanás, ami megrengette a társadalom talaját, kegyetlen változásokkal terhelve meg eleinte a nagy többséget. Akiknek kegyetlen, gyors és sokak számára kivédhetetlen változások kellett átélniük. A csalódás, a rosszkedv, a veszteség érzése – ahogyan Ferge kimutatja – nemcsak a valóságos vesztesek között uralkodott, hanem sokkal szélesebb körre is kiterjedt.

Ferge Zsuzsa kutatásának következtetései lépésről lépésre vezetnek. Állít és újra vizsgál, elválasztja a szubjektívet az objektívtól és összeméri azokat. Nem egyszerűsít, hanem a maga bonyolultságában, sőt kettősségében mutatja meg az eredményeket.

Ezért is óvni kell: Vigyázat! Fergét vulgarizálják! *Aforizmatikusan fogalmaz, de differenciáltan elemez.* Az aforizmatikus fogalmazását ezért – is – sokan átveszik, mert pompásan lehet vele a társadalmi helyzetváltozást egyszerűen bemutatni. Ilyen például az a szinte szlogené vált, vagy legalábbis nagyon sokszor alkalmazott, Fergétől kölcsönzött szöveg, miszerint „a szocializmusban a szabadság, most a biztonság hiányzik”. Így is lehet igaz, de csak az állítás fele, ugyanis szerintem, *akkor – mármint a szocializmusban – nem volt biztonság*, hiszen

az önkényuralom kizárja a biztonságot, *most – az újkapitalizálódásban – pedig nem jut szabadság mindenkinek*, hiszen – és ez nem a saját kútfejem, hanem Raymond Aron állítja – *nem lehet ott teljes szabadság, ahol nincs szabadság a szükségtől és nincs szabadság a társadalmi félelmektől*. Sőt, még visszább lépve, hogy ismét közös gyökereinkre hivatkozzak, Montesquieu biztonságnak vagy önkényhiánynak nevezte a függetlenségként értelmezett szabadságot.

A szabadság biztonsága magában hord sokféle bizonytalanságot is, nemcsak a „vesztéseket” nyomja, hanem a „nyerteseknek” is állandó bizonytalanságokkal szemben kell kiküzdeni a valójában nehezen vagy talán soha el nem érhető biztonságot. Biztos-e a gazdasági siker? Hiszen könnyen elmúlhat és megváltozhatnak a viszonyok. Biztonságot ad-e a politikai siker és hatalom? Nem kezdheti-e ki bármi, bármikor? Biztos-e a szellemi hatalom befolyása, s mindig megfelelő kezekbe kerülnek-e az eszközök? Így továbblépve a társadalom csaknem minden köz-mezejét át lehetne tekinteni: a biztonság igénye és a bizonytalanság fenyegetése sokkal mélyebben itatja át a társadalmat, és különösen ezeket az átalakuló, kialakulatlan, forrásban lévő, napról napra változó, változékonny világokat.

Ahogy a vesztes–nyertes dichotómia is érthető egyszerűsítés – ami a valóságban azért sokszor elegyedik, sőt keveredik is –, úgy vannak veszítve nyerők és nyerve veszítők is. Vannak, akik életük egyik szférájában igen sokat nyertek, és egy másik szférában vesztesek lettek. Ahogy vannak átmeneti időszakok, amikor az élet egyik szférájában lezárultak a korábbi utak, de másutt új lehetőségek nyíltak. Vannak a szélső pólusokon olyanok, akiket egyértelműen és csak egyféleképpen lehet besorolni, csak a nagyon vesztesek vagy az igazán nyertesek közé. De maga az átalakult társadalom mozgékonyasága más módon nyithat esélyeket, mint a fentről szervezett és diktált korábbi rendszer. Hogy azután a kettős mozgásokban emelkedés–süllyedés, nyitottság–zárttság, nyeres–vesztés sokféle dimenzionáltságában hogyan alakulnak az arányok, megrögződnek-e vagy mód van szerencsés változásokra is, ezt a társadalmi alakulás, a mérhető és a mérhetetlen együttállások további, valóban ismeretlen mozgása határozza meg.

Egyszerű dichotómiákkal még ha érthetőbb is, de igazából kevésbé magyarázható a világ.

Zárásképpen

A könyv élmény volt. Olyan ez a könyv, amit kézközelben kell tartani, ha az ember ebben a világban él, vagy ezzel a világgal foglalkozik. Vannak könyvek, különösen ma, ebben a szerencsére sok könyvet kínáló időben, amelyeket az ember elolvas, eltesz valamelyik távolabbi polcra – feledhetőek. Vannak, amelyeket besorolunk a témájának megfelelő helyére, állandó státusba helyezve a polcon. Vannak, ame-

lyek az íróasztal háta mögött lévő polcon gyülekeznek, hátha sugárzásuk emeli szellemem akadozó működését. És vannak, amelyeket az ember kéz közelbe helyez, hogy még hátra se keljen fordulni érte. Ilyen ez a könyv: forrás, szemlélet, bizonyágtétel.

Néhány évvel ezelőtt volt Ferge Zsuzsának egy – tőle szokatlan – szomorú szövege. Gondolom akkor, amikor talán túl hangosan, túlságosan nagy eufóriával és sok tettvággyal rohangásztunk. Nagy lehetett a hangerő és a bizakodás, hogy most már megint minden más-képpen lesz. Igaz, az a generáció vagyunk – szerencsés? szerencsétlen? talán mindkettő igaz –, nevezetesen, hogy több társadalmi tavaszban volt részünk. Ilyen tavasz volt 1945–47, amikor a háború után összeomlott a nagy hitleri birodalom, vége volt a háborús pusztulásnak, népiirtásnak, egy egészen új világ reménye töltött el bennünket. Egy másik ilyen tavasz volt 1955–56, rövid, de nagy reménységekkel, amikor esély látszott arra, hogy itt valami másképpen folyik majd tovább. Aztán a legutolsó, az 1989–90-es, amikor egy csődbejutott társadalmi rendszer összeomlott, és egészen új társadalmi remény ébredt, hogy jó irányba fordult a világ. Aztán a történet-történelem folytatása azt mutatta, hogy a tavaszok fagyba fordultak, a remények lehorgadtak, olyannyira, hogy néha még az is elfelejtődött, hogy a gyorsan tűnő tavasztól legyőzött tél már nem jöhetett úgy többet vissza. Az a tél az elmúlt. Legfeljebb az új hidegben kell melegedőt találni-csinálni.

Amikor ez a bizonyos szomorú szöveg Fergétől megjelent, már lehetett látni a növekvő árnyékokat, miközben még sokat vitt a lendület, az a remény, hogy ha túl vagyunk egy nehéz korszakon, túléltünk sok mindent.

Ferge sorai, amelyeket most idézek, akkor is, most is szomorúvá tettek engem:

Így mondta: „Arannyal szólva kivénültem kortársaim közül. Bizonyos eszméket nem tudok feladni, bizonyos elveket egyszerűen nem tudok feladni.”

Azt mondom, szerencse, hogy nem tudta feladni, mivel a világ nem elfordult tőle, nem is cáfolta meg, hanem mintha a működésével egyszerűen „aláfordult” volna, hogy Ferge aggodalmait és jóslatát igazolja.

Az, hogy Ferge kiöregedett volna közülünk, nevetséges. Fiatalabb, mint sok fiatal. Ennyi hit, ennyi energia, ennyi küzdőképesség! Ugyan melyik fiatal rendelkezik vele? Lehet jelentkezni! Nem vesztette el a hitét, az erkölcsi erejét, a küzdőképességét, a munkabírását, és mi, ha nem ez, ami annyira kell mindenkinek. Neked, nekem, nekünk.

Azért is fontos a könyve, mert olyan erő kezd felülkerekedni, amivel szemben szellemi és erkölcsi ellenerőt kell kimunkálni. Fokozódik a világi hatalmak korlátot nem tűrő nyomulása, a szerződések, törvények erőből-izomból történő gátlástalan kijátszása, az éppen adott hatalom, pénz, politika birtokában olyan világ kezd kialakulni, ahol az erősek maguk alá gyűrik a gyengét, ahol elnyomják az ellensze-

gülyöt, ahol a hatalom birtokában lévők nem fogadják el azokat, akik másképpen látnak és más módon működnének, ahol vagy letagadják, vagy elhallgatják, vagy megtorolják mindazt, ami az előrajzolt, égre vetített imágójuk kérdés nélküli elhíttetésének útjában áll, ahol a látzatcselekvések és hatást gyakorló külsőségek célja elterelni a figyelmet az igazról, a fontosról.

Ezért kell Ferge Zsuzsa és a könyve, ezért kell annyira az ő szemlélete, ezért kell olvasni és gondolkodni róla – és vele. Hozzá kell tennem, hogy minden tudományos érdeme, aktuális fontossága, pontos és bizonyított eszköztára, világismeretének cselekvésre indító szenvedélye mellett, amit annyira méltányolok, az a könyv erkölcsi szépsége, mindent átható *erkölcsi esztétikuma*.

Íme a könyv – olvassátok.